

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра нової та новітньої історії

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Антирелігійна пропаганда в Україні 1920-1930-ті рр.»

Виконала: студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Дюговська Єлизавета Олегівна

Керівник: к.і.н., старший викладач

Захарченко Є. Ю.

Рецензент: Любавський Р. Г.,

к.і.н., доцент

Харків – 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ І. Антирелігійна пропаганда в журналі «Безбожник».....	14
Висновки до розділу 1.....	30
Розділ ІІ. Особливості антирелігійної пропаганди в Україні у 1920-1930-их роках.....	32
Висновки до розділу 2.....	57
Висновки.....	58
Список використаної літератури та джерел.....	61
Додатки.....	69

ВСТУП

Актуальність дослідження: Питання релігії було і є суперечливим на всіх етапах розвитку людини. Релігія була завжди. Змінювалися тільки об'єкти поклоніння та зміст вірування. Це пояснюється тим, що люди схильні вірити у щось вічне та незбагненне. Однак, в історії зустрічаються випадки пропаганди атеїзму, які набули великого суспільного значення. Мова йде про журнали та газети з атеїстичною тематикою на території УСРС в період з 1925 по 1941 рр. Ця інформація надасть нам можливість не повторити помилок минулого та знайти значення та місце релігії у нашому житті, бо зміст журналу «Безбожник» знайомить зі своїх сторінок з життям, де Бог та духовенство – це не авторитет, а об'єкт глузувань та гидливості.

Антирелігійна пропаганда на території УСРС в період з 1925 по 1941 рр. розглядалася такими науковцями як: С. Пивоваров, М. Кучеренко, Л. Бабенко, А. Метель, А. Слезін, Г. Жирков, О. Чучалін, Р. Гула, О. Висовень, В. Булавін, С. Фірсов, В. Воробьов, І. Андрухів, А. Воробьов, О. Бут та інші.

Журнал «Безбожник» став об'єктом вивчення у працях таких науковців як: В. Хомяков, Ю. Бардильова, А. Метель, Р. Андрущак, А. Акопов, В. Хруль, А. Максимов та інші.

Антирелігійна пропаганда у 1920-1930-их роках на території України розглядалася наступними науковцями: М. Костів, Л. Бабенко, І. Гридін, А. Фесенко, Н. Мосюкова, О. Мальцева, І. Кульчицька, О. Вітринська, С. Дмитришин, В. Грінченко, В. Добіжа, В. Марценішко, Т. Шевчук, В. Гуржи, О. Вовк, А. Кан, С. Борчук, М. Санкович, Н. Джура, Г. Стародубець, О. Буняк, О. Гончарова та інші.

У процесі написання нашої роботи були використані монографії (А. Акопов, С. Білоконь, А. Максимов, В. Хруль, Л. Якубова); статті з

періодичних видань (І. Андрухів, Р. Андрущак, Л. Бабенко, Л. Бабюк, Ю. Барделева, С. Борчук, М. Булавін, О. Буняк, О. Вітринська, О. Висовець, О. Вовк, В. Воробйов, Є. Голощапова, О. Гончарова, І. Гридїна, В. Грінченко, Р. Гула, В. Гуржи, Н. Джура, С. Дмитришин, В. Добіжа, О. Довбня, Г. Жирков, М. Жолоб, Ю. Зінько, С. Зубченко, А. Ігнатуша, А. Кан, А. Киридон, В. Козир, Г. Кондратюк, М. Костів, І. Кульчицька, М. Кучеренко, О. Мальцева, В. Марценішко, А. Метель, В. Миславський, Н. Мосюкова, Р. Мотричук, В. Овчаєренко, С. Пивоваров, О. Рябченко, А. Семеній, А. Слезін, О. Топчій, С. Фірсов, В. Хомяков, А. Фесенко, О. Чучалін, Т. Шевчук); дисертації (В. Бернадський, Л. Дудка); навчальних посібників (О. Бут) та електронні ресурси [35; 36].

З особливостями антирелігійної пропаганди на території УСРС в період з 1925 по 1941 рр. нам дозволили познайомитися такі наукові статті таких авторів як: А. Слезін [21], О. Висовень [10], М. Булавін [8], В. Воробйов [11], І. Андрухів [2], Р. Гула [13]. Також для визначення цього питання були використані електронні ресурси авторів: С. Пивоваров [20], Л. Бабенко [4], С. Фирсов [2]. За допомогою навчального посібника автора О. Бут [9], ми розглянули загальну картину цього часу.

Про специфічні риси антирелігійної пропаганди на території УСРС в період з 1925 по 1941 рр., за допомогою журналів та газет ми дізналися, за допомогою наукових статей таких авторів: А. Метель [19], Р. Андрущак [3], Г. Жирков [14], О. Чучалін [25;26]. Також для визначення цього питання були використані монографії наступних авторів: А. Воробйов [12], А. Акопов [1], В. Хруль [24], А. Максимов [18].

Причини виникнення, історію та зміст журналу «Безбожник» нам вдалося встановити, використовуючи наукові статті таких авторів як: В. Хомяков [23], Ю. Бардильова [5]. Також були дуже корисні електронні ресурси, автори яких окреслюють зазначену тему, наприклад, М. Кучеренко [17] та електронні ресурси, з назвами: «Безбожник (журнал)» [7], «Журнал «Безбожник» и другая антирелигиозная пропаганда в СССР» [15].

Мета дослідження: визначити та проаналізувати особливості антирелігійної пропаганди в Україні 1920-1930-ті рр.».

Об'єкт дослідження: антирелігійна пропаганда в УСРС 1920-1930-ті рр..

Предмет дослідження: антирелігійна пропаганда в Україні 1920-1930 рр.

Завдання дослідження:

1. Розглянути особливості антирелігійної пропаганди в УСРС в період з 1920-х рр. – початку 1940-х рр.

2. На основі аналізу наукової літератури, визначити історію виникнення та зміст журналу «Безбожник».

3. Вивчивши практично випуски журналу «Безбожник», проаналізувати ілюстрації та антирелігійні лозунги, які наявні на сторінках цього журналу.

4. Розкрити особливості антирелігійної пропаганди в Україні в 1920-1930-тих рр. та розглянути антирелігійну періодику того часу.

Хронологічні та територіальні межі роботи – 1925-1941 рр., територія УСРС, Україна.

Наукова новизна полягає у тому, що в роботі надається не тільки теоретична інформація, а й аналіз антирелігійної періодики 1920-1930-х років, яка поширювалася на території України.

Методи дослідження:

1) загальні методи наукового пізнання (діалектичний, логічний та історичний методи, ідеалізація, формалізація, абстрагування, аналіз і синтез, індукція й дедукція, моделювання);

2) методи теоретичного дослідження (вивчення літературних джерел, архівних документів тощо).

Апробація результатів дослідження:

Бакалаврська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури (70 літературних джерел).

Антирелігійна пропаганда є формою боротьби з релігією ідеологічного характеру, яка є цілеспрямованим впливом на суспільну свідомість і має за

мету засобами переконання сформувати певні погляди людей та зумовити їх правильну поведінку. Антирелігійна пропаганда співвідноситься до атеїзму. В її основі лежить діалектико-матеріалістична філософія. Головним завданням антирелігійної пропаганди є виховати суспільство, яке буде прихильне до атеїзму та матеріалізму.¹

Прихід до влади більшовиків (1917 р.) зумовив формування нового погляду на релігію. Не зважаючи на те, що у своїй програмі, затвердженій на II з'їзді партії 1903 р., вони декларували «повну рівноправність усіх громадян, незалежно від релігії». Але після приходу до влади ставлення більшовиків до релігії загалом та ісламу зокрема істотно змінилося. Спочатку вони намагалися схилити мусульман на свій бік, для чого 3 грудня 1917 р. було ухвалене спеціальне Звернення Ради народних комісарів «До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу», в якому говорилося: «Мусульмани Росії, татари Поволжя і Криму, киргизи і сарти Сибіру і Туркестану, турки і татари Закавказзя, чеченці і горяни Кавказу, всі ті, мечеті і молитовні яких руйнувалися, вірування і звичаї яких зневажалися царями і гнобителями Росії! Відтепер ваші вірування і звичаї, ваші національні та культурні установи оголошуються вільними і недоторканими». Однак іділія тривала недовго. Вже 2 лютого 1918 р. Раднарком ухвалив досить жорсткий декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». «Жодні церковні і релігійні громади не мають права володіти власністю. Прав юридичної особи вони не мають. Все майно церковних і релігійних товариств Росії оголошуються народним надбанням», – говорилося в цій постанові. Таким чином, все майно релігійних організацій, зокрема мусульманських, переходило у власність держави. При цьому будівлі, призначені для богослужіння, передавалися у користування громадам вірян винятково за рішенням місцевих рад. Цей декрет став могутньою зброєю влади проти всіх релігійних організацій на території колишньої Російської імперії.²

¹ Дмитришин С. І. Антирелігійна пропаганда. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=42912

² Бут О. М. Історія України. Черкаси, 2016. С. 121.

Антирелігійна пропаганда була одним із найпріоритетніших напрямків більшовицького тоталітарного режиму. Більшовики були впевнені, що саме витіснення релігії допоможе побудувати соціалістичну державу. Тому партійно-радянське керівництво проголосило релігію історичним пережитком, «опіумом», з яким слід боротися і який необхідно викоринити. Оскільки у Російській імперії нараховувалося (станом на 1917 р.) близько 118 тис. культових споруд (церков, костелів, мечетей, синагог, сектантських молитовних будинків), понад 1000 монастирів, близько 300 духовних навчальних закладів, то антирелігійна боротьба набрала надзвичайно великого розмаху.¹

Політика більшовицької партії, орієнтована на войовничий атеїзм, передбачала формування нового матеріалістичного світогляду. Марксистське положення про релігію як «опіум народу», вираз «ілюзорного щастя» пригнобленої людини у класовому суспільстві було розвинуто В. Леніним. Він підкреслював, що релігія, як реакційна ідеологія, яка служить інтересам гнобителів, несумісна з комуністичним. Проте перші роки радянської влади продемонстрували необхідність пошуку певних форм співіснування з релігією, вплив якої не вдалося остаточно подолати в роки воєнного комунізму. Радянська держава перейшла до розгортання масової антирелігійної пропаганди.²

В. Ленін вважав, що антирелігійна пропаганда – це невід’ємна складова визвольної боротьби пролетаріату. УСРС стала першою країною, яка боролася з релігією на державному рівні. Атеїстичні настрої більшовиків були зумовлені:

1) ворожим ставленням до релігії й церкви, такий духовний та інтелектуальний клімат кінця XIX-початок XX ст., який зародився в часи Просвітництва;

¹ Буняк О. Матеріали Національного музею історії України про антирелігійну політику в Україні 1920–1930 рр. URL: <https://nmiu.org/osvita-i-nauka/specialistam/naukovi-publikatsii/568-materiali-natsionalnogo-muzeyu-istoriji-ukrajini-pro-antireligijnu-politiku-v-ukrajini-1920-1930-rr>

² Бабенко Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Babenko_Liudmyla/Osoblyvosti_antyrelihiinoi_propahandy_1920-kh_rokiv_ta_ii_alternatyvy.pdf

2) атеїстичним марксизмом;

3) віковим досвідом радикальної боротьби європейського секулярного суспільства з релігією.

Релігія сприймалася більшовиками як «пережиток капіталізму». Вона була на одному рівні з такими деструктивними формами поведінки як: хуліганство, пияцтво тощо.¹

Радянська ідеологія прагнула до монополії на істину в усіх сферах життя людини, вона поширювалась на культуру, філософію, релігію тощо. Партія вимагала повного розчинення особистості в комуністичній ідеології.²

Перед тим, як активно розповсюджувати пропаганду атеїзму серед суспільства, був проведений перепис населення (1937 р.), який став барометром релігійних настроїв радянських людей. Перепис містив питання релігійного характеру. Результати перепису (опитування) зумовили початок активної антирелігійної пропаганди. З 30 мільйонів неписьменних громадян УСРС старше 16 років 84% (або 25 мільйонів) визнали себе віруючими, а з 68,5 мільйона грамотних – 45% (або більше 30 мільйонів). Тому почалося «викорінювання» релігійних діячів всіх конфесій та «оживлення» Союзу войовничих безбожників.³

Антирелігійна пропаганда в УСРС проводилася у таких формах як:

- 1) лекції;
- 2) бесіди на антирелігійну тему.

На зазначених лекціях та бесідах розглядалися питання, які висвітлювали питання:

- 1) про походження і суть релігій, зокрема християнства;
- 2) досягнень у галузі біології, фізики, хімії та ін. наук як підтвердження правильності матеріалістичного світогляду;

¹ Дмитришин С. І. Антирелігійна пропаганда. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=42912

² Гуржи В. Релігійні мотиви смислового ядра радянської ідентичності // Схід. 2017. № 6. С. 84.

³ Журнал "Безбожник" і інша антирелігійна пропаганда в СРСР. URL: <https://solydus.ru/uk/zhurnal-bezbozhnik-i-drugaya-antireligioznaya-propaganda-v-sssr.html>

З) антигігієнічність релігії та релігійних обрядів, їх шкідливість для здоров'я.

Антирелігійна пропаганда на території УСРС проводилася через комсомольські та профспілкові організації, державно-культурно-освітні установи, товариства для поширення політичних та наукових знань тощо.¹

Релігія на території України завжди займала важливе місце житті людей. Релігійні традиції і практики українців формувалися століттями, вкорінювалися у народну свідомість, становили основу світоглядних уявлень людини про добро і зло, моральні цінності. Історичним надбанням українських земель, які були у складі Російської імперії, стала православна церква. Жовтневий переворот став чинником змін місця релігії у суспільному житті українців. Десятиліття більшовицька влада пропагувала атеїзм, відмову від релігії. У 1914 р. у Російській імперії загалом налічувалося 66 тис. храмів, 1100 монастирів, 70% населення сповідували православ'я. На українських землях у той час функціонувало 9 071 церков, найбільше у Подільській (1188) і Полтавській (1 287) губерніях. Їх обслуговували 10 565 священиків, 1 832 диякони, 10 793 псаломщики. Церква не була відділеною від держави, її контролював імператор через світського обер-прокурора. Однак, вже через два десятиліття на теренах колишньої Російської імперії панувала держава, яка пропагандувала атеїзм та зневагу до представників духовенства. Найбільш показовий період атеїзації радянського суспільства відбувався у 1920-1930 рр.. Атеїзація суспільства проходила на адміністративному, пропагандистському, силовому та агентурно-оперативному рівні.²

Україна як країна з найдавнішими релігійними традиціями в 1920-1930-ті роки пережила багато духовних потрясінь, які були спровоковані антирелігійними настроями влади. Втручання влади до особистого, релігійного

¹ Дмитришин С. І. Антирелігійна пропаганда. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=42912

² Андрухів І., Калюжний Р., Шевченко А. Політика радянської влади у сфері релігії у західній Україні у першій половині 60-х рр. XX ст. // Юридичний вісник. 2011. № 3. С. 19.

світу українців зумовило наявність репресій до церкви та активну атеїстичну пропаганду для віруючих.¹

Репресії 1937-1938 рр. стали чорною сторінкою в історії України. Радянська влада використовувала, репресії як головний метод утвердження та захисту тоталітарного режиму та реалізації завдань внутрішньої політики. В списки, так званих, «ворогів народу» потрапили представники практично всіх категорій населення УСРС, у тому числі й церковнослужителі.²

Після революції 1917 р. православна церква була чи не єдиною легальною організацією, діяльність якої не вписувалася в ідеологію більшовиків. З одного боку, в перших декретах і деклараціях вони проголосили, що скасовують усі обмеження реалізації свободи совісті, а в ст. 24 Конституції УРСР 1919 р. було визнано свободу совісті й право на релігійну та антирелігійну пропаганду. З іншого боку, спрямувавши зусилля на розбудову соціалістичного ладу з новою системою цінностей, більшовики назвали релігію «опіумом для народу» й розпочали ідеологічну та фізичну боротьбу з цим «дурманом». Тому 1920-ті - 1930-ті рр. увійшли в історію як один з найтрагічніших періодів існування української православної церкви. Політика радянської влади відносно неї перетворилась на всеохопну систему репресивних заходів, зміст і характер яких обумовлювався специфікою тоталітарної держави. Попри це, більшовикам не вдалося остаточно насадити атеїзм, позбавити українців віри та змусити відмовитись від релігійних переконань.³

З перших років утвердження радянської влади в Україні більшовицька партія вела активну боротьбу проти релігії і церкви. Особливого значення надавалося витісненню релігійного світогляду у масовій народній свідомості, викоріненню будь-яких проявів релігійності у житті суспільства. Важливе місце відводилося антирелігійній пропаганді, яка ставила на меті боротьбу з

¹ Гридін І. М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час другої світової війни // Наука. Релігія. Суспільство. 2010. № 4. С. 74.

² Джура Н., Стародубець Г. Антирелігійна політика більшовицької влади впродовж 1920-1930-х років. URL: http://eprints.zu.edu.ua/25929/1/Стародубець_Г.М._Джура_Н..PDF

³ Шевчук Т. В. Антирелігійна політика радянської влади в Україні у 20-30-ті рр. XX ст. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/09/39_10_Shevchuk.pdf

церковними обрядами, таїнствами, богослужіннями, святами. Перед релігійними святами відбувалося посилення такої пропаганди. Важливу роль в цьому відігравала офіційна преса, зокрема, газетна періодика різного рівня – від всеукраїнських до регіональних видань. Тут публікувалися матеріали, які висвітлювали курс політичного керівництва УСРР та союзної держави у сфері релігійної політики, зокрема директиви щодо ставлення до релігійних свят, і відображалася практика їхнього втілення на місцях.¹

Антирелігійну боротьбу впродовж 1920-1930-х рр. умовно можна розділити на три етапи, кожен з яких закріплювався певним законодавчим актом, який ухвалювало партійно-державне керівництво.

1. Перший етап (1917-1923 рр.) – «Декрет про виокремлення Церкви від держави і школи від Церкви» (ухвалення – 5.02. 1918 р.).

2. Другий етап (1923-1929 рр.) – резолюція XII з'їзду РКП(б) «Про постановку антирелігійної агітації і пропаганди».

3. Третій етап (1929-1930-ті рр.) – закон «Про релігійні об'єднання» (ухвала – 08.04.1929 р.).

Для знищення церков та переслідування церковнослужителів Народний комісаріат освіти України ухвалив низку постанов, зокрема:

1. «Про релігійні обряди і викладання Закону Божого в радянській українській школі» (4 лютого 1919 р.);

2. «Про духовні училища і семінарії» (15 лютого 1919 р.).²

Одним із видів антирелігійної пропаганди стала атеїстична періодика. Влада мала великі сподівання на ці засоби пропаганди, тому друкувала її величезними накладками.³

У 1922 р. стала виходити газета атеїстичної спрямованості «Безбожник», але вже за рік паралельно з газетою виходить журнал із однойменною назвою. З

¹ Грінченко В. Неприйняття релігійних свят в ранній радянський період у відображенні місцевої преси уманської округи // Уманська старовина. 2021. № 8. С. 106.

² Буняк О. Матеріали Національного музею історії України про антирелігійну політику в Україні 1920–1930 рр. URL: <https://nmiu.org/osvita-i-nauka/specialistam/naukovi-publikatsii/568-materiali-natsionalnogo-muzeyu-istoriji-ukrajini-pro-antireligijnu-politiku-v-ukrajini-1920-1930-rr>

³ Бабенко Л. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади. URL: <https://uamoderna.com/md/babenko-atheism>

інших атеїстичних видань, що виходили 1920-1930 рр. можна назвати журнали «Атеїст», «Антирелігійник», «Войовничий безбожник» та інші. З цих видань соліднішим був журнал «Атеїст» (редактор І. Шпіцберг), що наближається до типу «товстого» журналу. Опубліковані матеріали торкалися цілого спектра проблем: історичних, політичних, наукових, релігійних. Був відділ бібліографії, що включала такі підрозділи: історія релігії та церкви, антирелігійна пропаганда, історія філософії, сучасний науковий світогляд, відгуки.¹

У 1922 р. з ініціативи П. Красикова почало діяти наукове товариство «Атеїст», яке видавало однойменний журнал для публікації кращих праць антирелігійного спрямування. Цікавими з точки зору розуміння сутності радянської епохи є журнали «Безбожник» (1923-1941 рр.) та «Безбожник у станка» (1923-1932 рр.).²

На думку істориків, журнал «Безбожник», є безумовно одне з найяскравіших явищ большевितської пропаганди 1920-1930-х рр. І він був лише своєрідною верхівкою того айсберга антицерковної політики.³

Антирелігійна кампанія у 1920-ті-1930-ті рр. в Україні мала масовий характер та величезний масштаб. Особливого місця займала атеїстична пропаганда в українській пресі. У кінці 20-х на початку 30-х рр. відбувається повне підпорядкування преси інтересам партії і розширення її пропагандистських функцій. У цей час масово створюються нові видання, поштовхом для чого стала адміністративно-територіальна реформа в УСРС 1930-го року, яка передбачала створення районів. 1930-1931-й роки стали часом масового відкриття районних газет.⁴

Серед спеціалізованих українських антирелігійних газет можна виділити наступні:

1. «Войовничий безвірник» – орган ЦР СБВ (Харків, 1929-1933 рр.).

¹ Хомяков В. И. Очерк в журнале "Безбожник": проблематика и жанровое своеобразие // Наука о человеке: гуманитарные исследования. 2020. № 2. С. 32.

² Бабенко Л. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади. URL: <https://uamoderna.com/md/babenko-atheism>

³ Воробьев В. Революция – это прежде всего оправдание зла // Историк. 2017. № 12. С. 48.

⁴ Костів М. Б. Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини на початку 30-х років XX ст. // Література та культура Полісся. 2017. № 88. С. 196.

2. Войовничий безвірник" – орган Київської міськради СВБ (Київ, 1929-1939 рр.).

3. «Безбожник» (Київ, 1937-1941 рр.).

4. «Безвірник» (Київ, 1925-1935 рр.).¹

Таким чином, антирелігійна пропаганда радянського суспільства більшовиками стала ваговою сторінкою не тільки в суспільній та державній історії, але й всієї світової релігійної історії.

У нашій роботі ми розглянемо усі особливості антирелігійної пропаганди в Україні в 1920-1930-х роках та деталі існування журналу «Безбожник». Для того, щоб зрозуміти передумови антирелігійної пропаганди влади більшовиків та виокремити причини випуску журналу «Безбожник», ми розглянемо особливості антирелігійної пропаганди в УСРС в період з 1920-х рр. – початку 1940-х рр. За основі аналізу наукової літератури, ми визначимо історію виникнення та зміст журналу «Безбожник». Також нами буде виконаний аналіз ілюстрацій та антирелігійних лозунгів, які містилися на сторінках журналу «Безбожник», що практично доведе основну мету цього видання.

¹ Костів М. Б. Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини на початку 30-х років XX ст. // Література та культура Полісся. 2017. № 88. С. 194.

РОЗДІЛ I

АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА В ЖУРНАЛІ «БЕЗБОЖНИК»

Розглянемо зміст та особливості журналу «Безбожник» як інструменту антирелігійної пропаганди в період з 1925 по 1941 рр..

С. Пивоваров підкреслює, що антирелігійна пропаганда спочатку стала головною зброєю більшовиків. Очолив її один із найближчих соратників В. Леніна, нарком освіти А. Луначарський. Він був людиною освіченою та начитаною, довго жив у Парижі та інших європейських містах. Окрім праць Маркса та Енгельса читав роботи інших філософів, знав історію релігії, захоплювався мистецтвом та літературою, володів кількома мовами.¹

Л. Бабенко стверджує, що влада більшовиків була впевнена, що формування атеїстичної свідомості народу не може бути зумовлена лише насиллю над церквою. Була необхідна саме широкомасштабна пропаганда. Її проведення повинно було торкатися усіх сфер життя народу. Для виконання цього завдання більшовицька влада впроваджує додаткові методи. Наприклад:

- 1) випуск антирелігійної преси;
- 2) випуск навчальних посібників антирелігійного характеру;
- 3) проведення лекцій, диспутів;
- 4) поширення наукових знань щодо розвінчування релігійних чудес та нетлінних мощей тощо.

Для перевірки роботи антирелігійної пропаганди в УСРС були створені Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У (агітпроп) та головний політико-освітній комітет при Наркоматі освіти (головполітосвіта). Головним

¹ Пивоваров С., Спирін Є. 104 роки тому більшовики звинуватили бога в геноциді, судили та «розстріляли». URL: <https://babel.ua/texts/75347-104-roki-tomu-bilshoviki-zvinuvatili-boga-v-genocidi-sudili-ta-rozstrilyali-tak-propaganda-borolasya-z-cerkvoyu-ale-stvorila-svoyu-kvazireligiyu-z-kultom-vozhdy-ta-komunistichnim-rayem>

перевіряючим органом антирелігійної пропаганди на території України стала Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК) – неофіційний таємний орган при ЦК КП(б). На місцях створювали агітаційно-пропагандистські відділи при губкомах КП(б). Після проведення адміністративно-територіальної реформи у складі окружних комітетів партії також діяли агітаційно-пропагандистські відділи, які керували роботою районних відділів та культурно-просвітницьких організацій. Країною активно поширювалися сатиричні антирелігійні плакати, які розміщувалися в культурних, освітніх та громадських місцях. Цим завданням займалася Всесоюзна Спілка войовничих безвірників. Сатиричний характер плакатів та критична спрямованість публікацій щодо релігії мали за мету викликати негатив до релігії, відразу та несерйозне її сприйняття. Досить часто сатиричні плакати мали й вербальний супровід, який містив антирелігійні насмішки тощо.¹

В. Хомяков вказує, що активна антирелігійна пропаганда в Росії почалася у 1920-х рр.. Саме у цей час починають випускати журнали та газети з антирелігійною тематикою. Головним завданням яких була боротьба з пережитками минулого у свідомості людей.²

М. Кучеренко зазначає, що антирелігійна пропаганда проводилася, за допомогою антирелігійних журналів. Мова йде про: «Антирелигиозник» (1926-1941 рр.), «Безбожник» (1925-1941 рр.), «Безбожник у станка» (1923-1931 рр.) та «Безвірник» (1925-1935 рр.). У зазначених журналах публікували статті про різні релігійні групи. На думку М. Кучеренко на сторінках цих журналів відбувався неприкритий прояв сектантства та насмішки над існуючими релігіями.³

При зверненні до Інтернет-ресурсу «Вікіпедія», ми знаходимо інформацію, що журнал «Безбожник» виходив у Москві з березня 1925 р. до

¹ Бабенко Л. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади. URL: <https://uamoderna.com/md/babenko-atheism>

² Хомяков В. И. Очерк в журнале "Безбожник": проблематика и жанровое своеобразие // Наука о человеке: гуманитарные исследования. 2020. № 2. С. 31.

³ Кучеренко М. «Сектантство» у радянських антирелігійних журналах 1920-х – початку 1940-х років. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2652-margarita-kucherenko-sektantstvo-u-radyanskikh-antireligijnikh-zhurnalakh-1920-kh-pochatku-1940-kh-rokiv>

червня 1941 р.. З 1926 по 1932 р. журнал виходив двічі на місяць. В інші роки журнал виходив раз на місяць. Головними редакторами журналу у різні часи були О. Ярославський (1926-1932 рр.) та Ф. Путінцев (1933-1941 рр.).¹

Треба зазначити, що перший головний редактор журналу «Безбожник» О. Ярославський був активним приверженцем антирелігійної пропаганди та, окрім цього журналу, курирував такими виданнями як: «Безбожний крокодил» (1924-1925 рр.), «Безбожник біля верстата» і газета «Безбожник» (1923-1941 рр.).²

Ю. Барділова характеризує журнал «Безбожник» як «зразок непримиренної ворожнечі та образливого хамського тону щодо релігії, церкви та віруючих...».³

М. Хомяков вказує, що журнал «Безбожник» існував до 1941 р., але свого часу він виходив під назвою «Безбожник у верстата». Сам журнал являв собою тонке видання з ілюстраціями, об'ємом не більше двадцяти сторінок. У журналі можна виділити кілька блоків:

1. Художній (оповідання, фейлетони, вірші, частівки, веселі розповіді про священну історію).
2. Природничий (що включає крім науково-популярних статей такі підрозділи, як «Наші безбожники», «Галерея безбожників»).
3. Публіцистичний (статті та нотатки про події, що відбуваються, як правило, класової та антирелігійної спрямованості).
4. Розважальний розділом (загадки, завдання, ребуси). У кожному номері було багато карикатур та фотографій.⁴

На думку А. Метель, проза та поезія, яка містилася у журналі була досить низького рівня та не мала права називатися мистецтвом. Це пояснюється тим,

¹ Безбожник (журнал). URL: https://hmn.wiki/ru/Bezbozhnik_%28magazine%29

² Журнал "Безбожник" і інша антирелігійна пропаганда в СРСР. URL: <https://solydus.ru/uk/zurnal-bezbozhnik-i-drugaya-antireligioznaya-propaganda-v-sssr.html>

³ Барділева Ю. П. Антирелігійна пропаганда на європейському севері Росії по матеріалам журналів «Антирелігійник» і «Безбожник» (1925-1941 гг.) // Вестник СПбГУ. 2011. № 3. С. 161.

⁴ Хомяков В. И. Очерк в журнале "Безбожник": проблематика и жанровое своеобразие // Наука о человеке: гуманитарные исследования. 2020. № 2. С. 32.

що головним завданням змісту журналу «Безбожник» було не познайомити читачів з мистецтвом, а розкрити антикласову сутність релігії.¹

М. Кучеренко зазначає, що в журналі «Безбожник» радянські пропагандисти дискутували щодо керівників «сект», і, до них відносили: жандармів, білогвардійців, колишніх штаб-капітанів та штаб-ротмістрів. Надалі на сторінках журналів з'являються нові соціальні та політичні групи, які, поряд з існуючими, керували «сектами»: це ченці, авантюристи, крамарі, меншовики. Тобто, це ті люди, які на думку того ж Путінцева: «были обиженные революцией во всем разочаровавшееся, отчаявшиеся, которых в советской действительности могут радовать только неполадки». Тобто, лідерами «сект» в уявленні радянських пропагандистів були усі «колишні» люди, усі ті, хто займав більш-менш високе становище за часів Російської імперії. Крім керівників, існувала і основна маса «сектантства». Хто був цією масою з точки зору радянських авторів? На сторінках журналу, під основною масою «сектантства» радянські пропагандисти розуміли саме бідняків та середняків, тобто селян.²

Р. Андрущак зазначає, що інформація у журналі подавалась в вигляді хронікальних заміток та статей побутового характеру про «дива», релігійні звичаї, скандали та інші явища церковного життя. Головною метою журналу було дискредитувати релігію та церкву. У 1927 р. в УРСР видавалося 80 тис. примірників «Безбожника». Його кількість планували збільшити спочатку до 100 тис. , а згодом до 200 тис. Починаючи з 1929 р. «Безбожник» друкувався двічі на місяць і підпорядковувався виключно Спілці воєвничих безвірників (СВБ), як її основний друкований орган. Загалом, в 1929 р. вартість річної підписки на журнал «Безбожник» коштувало 3 руб. 60 коп. Р. Андрущак наголошує, що у цей час велася активна пропаганда читання журналу

¹ Метель А. В. Становление антирелигиозной периодической печати в СССР (1919-1941 гг.) // Вестник Омского университета. 2013. № 1. С. 43.

² Кучеренко М. «Сектантство» у радянських антирелігійних журналах 1920-х – початку 1940-х років. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2652-margarita-kucherenko-sektantstvo-u-radyanskikh-antireligijnikh-zhurnalakh-1920-kh-pochatku-1940-kh-rokiv>

«Безбожник». Міські чини повинні були організувати масове виписування журналу серед народу.¹

О. Чучалін вказує, що «Спілка войовничих безвірників» являла собою масову антирелігійну організацію, яка існувала з 1927 р. Головними завданнями цієї спілки були:

- 1) атеїстська агітація;
- 2) антирелігійна пропаганда;
- 3) висміюванням і цькуванням духовенства і віруючих;
- 4) закривання храмів і монастирів;
- 5) нищення ікон, церковних книг тощо;
- 6) видавництво антирелігійної періодики («Безвірник», «Войовничий Безвірник», «Безбожник»).

Р. Гула стверджує, що вся ця ситуація з антирелігійною пропагандою не залишилася без уваги представників Церкви. Вони робили спроби переговорити з владою та, навіть вказували, що моляться за більшовиків та весь народ, але всі ці репліки стикнулися з жорсткою відповіддю О. Ярославського, який на сторінках журналу зазначав, що робочий клас не потребує їх молитов. Тим самим, підкреслюючи, що вони, на відміну від представників Церкви, на стороні простих людей і розуміють що їм насправді потрібно.³

М. Булавін підкреслює, що антирелігійна пропаганда більшовиків впливала на всі сфери життя народу. Стосувалося це й мистецтва та його представників. Серед митців починає зростати тенденція до антирелігійних карикатур. У журналі «Безбожник» найвідомішим та найдосвідченішим художником-карикуристом був Дмитро Стахієвич Орлов, більш відомий як Дмитро Моор. Він мав досить великий досвід у плакатному мистецтві часів громадянської війни в Росії. Його плакати можна охарактеризувати як

¹ Андрушак Р. І. Радянські антикатолицькі друковані видання на Поділлі в 1920-х рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2015. № 22. С. 186.

² Чучалін О. П. Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію в УСРР у 1920–1930-ті рр. // Гілея. 2019. № 142. С. 183.

³ Гула Р. В., Щурко О. М. Особливості державно-церковних відносин у 1918-1929 рр. // Огляди джерел та документальні нариси. 2014. № 1. С. 130.

висміювання релігії та священства. Дійсним кошуном було те, що роботи Моора були розміщені прямо у храмах.¹

А. Акопов відмічає, що автори журналу «Безбожник» говорили з читачем зрозумілою для нього мовою. На сторінках цього журналу можна було зустріти народний фольклор, знаки та символи революції тощо. Все це зумовлювало людей довіряти авторам журналу, бо вони говорять однією мовою, вони свої.²

Журнал «Безбожник» був орієнтований на просту, робітничу людину. Автори журналу у своїх ілюстраціях та лозунгах хотіли показати, що робітник – це головна людина країни, а не влада чи духовенство. На обкладинці журналу дуже часто представлені робітники, працюючі люди. У додатку 1, ми бачимо жінку, яка впевнено тримає косу. Таким чином асоціюючи її з назвою журналу, тобто робоча людина – нерелігійна людина (додаток 1).

Такий самий посил ми бачимо на обкладинці іншого номеру журналу (додаток 2). У додатку 2 ми бачимо, що у полі зображений селянин, з великим врожаєм, а вдалині видніється надпис «Селянські землі», старий надпис «Монастирські землі» перекреслений. Тобто зазначена обкладинка вказує на те, що землі повинні бути родючими, а не віддаватися для будівництва церков, монастирів тощо. На думку авторів журналу, це є непродуктивно.

У додатку 3, ми також можемо побачити, що робітник є важливіший ніж духовенство. На це вказує лозунг на честь свята першого травня – дня усіх трудящих. Робітник зображений більшим ніж представник духовенства, показуючи цим його важливість для країни (додаток 3).

На думку В. Хруль, автори «Безбожника» проникало до свідомості читачів, саме завдяки символіці та знакам, які дозволяли розуміти зміст малюнків, без слів. Автор вказує на певні ознаки ілюстрацій в журналі «Безбожник». Мова йде про:

1) лаконічну мову;

¹ Булавин М. В. Методы антирелигиозной пропаганды в деятельности союза воинствующих безбожников на Среднем Урале // Вопросы теории и практики. 2011. № 5. С. 26.

² Акопов А. И. Российские специальные журналы 1917-1932 гг.: Формирование типологической системы. Ростов-на-Дону, 1994. С. 16.

- 2) чіткість силуетів;
- 3) однозначні жести;
- 4) дихотомія старого і нового.¹

С. Фірсов зазначає, що на сторінках журналу «Безбожник» можна було часто помітити агресивні зображення, які агітували до насилля. Наприклад:

- 1) чорно-білі зображення з червоною плямою крові;
- 2) зображення кулака;
- 3) зображення закривавленої сокири у руках.²

А. Максимов вказує, що у «Безбожнику» зображували два види ворога – зовнішній та внутрішній. Внутрішній класовий ворог зображувався разом із релігійною символікою, що пояснювалося тим, що класовий ворог та релігію мають одну мету та йдуть спільним шляхом. Щодо зовнішнього ворога, то він зображувався більш темно та був породженням зла та тьми. Наприклад, Гітлер був зображений з факелом як символом розпалення війни та закривавленим ножом, характеризуючи себе як вбивцю. Сам Гітлер зображувався зі звірячими лапами та вербально описувався як «фашистський звір на свободі».³

У додатку 4 ми бачимо символ Америки – статую Свободи, яка тримає у руці – скривавлену людину. При цьому зверху неї ангели тримають прапор Америки та у лівому кутку багатій посміхається та сміється. Ця ілюстрація вказує на те, що американці – це вбивці, яких прикриває духовенство та багатії (додаток 4).

В той же час, ми бачимо на іншому малюнку багатія з символікою нацистів, який тримає у руках «Біблію» (додаток 5). Це зображення висміює те, що релігія прикриває багатіїв, які підтримують насилля та війни.

Окрім, антирелігійної пропаганди, у журналі «Безбожник» зустрічалися й антиполітичні настрої. Тобто відкрито говорилося хто з країн є нашим ворогам

¹ Хруль В. М. Религия в текстах массовой коммуникации: структурно-семантические, функциональные и этические аспекты. Москва, 2018. С. 157.

² Фирсов С. Была ли безбожная пятилетка? URL: https://www.ng.ru/ng_religii/2002-10-30/7_ussr.html

³ Максимов А. А. Советская журналистика 20-х годов: Краткий очерк журнальной периодики. Ленинград, 1964. С. 105.

та хто може нести для суспільства загрозу. Прикладом є стаття у журналі під назвою «Політики нашого ворога» (додаток 6). У цій статті розповідалася біографія політиків з Америки, Німеччини та інших країн Європи. У статті неприкрито окреслювалися країни-вороги та їх представники. «Ворога треба знати в обличчя» – це є лозунгом цієї статті.

Звернемо увагу на зображення Бога та представників Церкви на сторінках журналу «Безбожник».

В. Воробйов зазначає, що в журналі процвітало неприкрите богохульство. Починаючи з приниження Бога та його місця у релігії. Справа в тому, що на перше місце автори журналу ставили не Бога, а попа – представника Церкви. Саме поп є головним героєм антирелігійних карикатур. Однак, все ж таки образ Бога постає на сторінках журналу «Безбожник». На карикатурах він зображується як лисуватий дідок у білому хітоні та рогових окулярах з бородою та німбом над головою. Мав Бог у «Безбожнику» не тільки образ, але й ім'я – Саваоф. Це ім'я означає один із іудейських титулів Бога. В. Воробйов підкреслює, що образ Бога не був одиничним та мав змогу змінюватися. Мова йде про декорування хітону хрестами, зміною виразу обличчя тощо. Однак, треба відмітити, що найчастіше Бог зображувався як позитивний персонаж, з ноткою розгубленості та невпевненості. Проявом богохульного свавілля, автор вважає зображення Бога у рогатому, воєнному шоломі, з мечем у руках та зображенням свастики та малюнку. Стереотипний образ Бога та агресивна символіка була недопустима для віруючих людей, але на сторінках журналу «Безбожник» вона з'являлася. Окрім Бога, який характерний був для радянської релігії, у журналі зображувалися божества інших релігій. Наприклад, Бог в іудаїзмі зображувався як старий, одноокий єврей з пейсами. У «Безбожнику» Бог цієї релігії був представлений як хитрий та оманливий образ, який має за мету відвернути єврейських робітників від участі у спільній справі побудови комунізму. Бог буддизму – Будда, в свою чергу, був зображений як канонічне зображення, але з наявністю атрибутів ворожих ідеологічних концептів, або навіть з гарматами та кулеметами. Щодо образу Муххамеда чи Аллаха, його

зображення майже не зустрічається, але його не оминули в вербальних антирелігійних текстах. Образ священника у журналі «Безбожник» зображувався як хитра, нечесна людина. Дуже часто священник зображувався у вигляді тварини – лису – хитрої, підступної тварини. Найбільш негативним образом в ілюстраціях на сторінках «Безбожника» можна назвати образ Папи Римського. Він зображується як слуга фашистів та чисте зло.¹

На ілюстраціях журналу «Безбожник» Бог зображується як той, хто несе смерть, загибель, пандемії. Це можна яскраво побачити на наступному зображенні (додаток 7). У додатку 8, ми бачимо на зображенні Бога, який з небес випускає на людей саранчу, пацюків, які стануть причиною мору та епідемій на всій землі. На хмарах, біля Бога зображені ангели у вигляді скелетів. Тобто, на цьому зображенні ми можемо ототожнювати образ Бога та святих з образом смерті.

Такий самий образ смерті у вигляді святого ми можемо побачити на наступному зображенні (додаток 8). Святий зображується у вигляді смерті, позаду нього їде танк. Таке зображення несе в собі повідомлення, що віра в Бога та «Біблія» не допоможе на війні. Це все утопія для релігійних людей.

О. Чучалін наголошує, що дуже часто образи у малюнках журналу «Безбожник» завуальовані та відповідають стереотипним уявленням народу про той чи інший образ. Наприклад, використання образів тварин. Для радянського народу знайомий стереотип, що лиса – це хитра тварина, вовк – агресивна тощо. Однак, автор зазначає, що досить цікавим було використання образу змії. Справа в тому, що змія – це релігійний символ омани та гріху і має негативний характер, але на сторінках журналу «Безбожник» змія постає й в позитивному образі, але досить рідко, бо для радянських людей, які виховувалися на народних казках про Змія-Горинича, образ змія не може сприйматися як позитивний.²

¹ Воробьев В. Революция – это прежде всего оправдание зла // Историк. 2017. № 12. С. 47.

² Чучалін О. П. Роль і місце преси в антирелігійній пропаганді радянської влади в Україні (1920-1930-ті рр.) // Гілея. 2013. № 79. С. 44.

У додатку 9 на ілюстрації журналу «Безбожник» нам показують представника духовенства, який зображений у вигляді лису. Це не є випадковим, бо лисом з давніх давен зображують людину хитру та підступну. Цей «духовний лис» несе у руках книгу з надписом «Засоби уловлення душ». Тобто, релігія – це не спасіння душі, як вказують у церкві, а навпаки – спосіб її втрати (додаток 9).

А. Акопов вказує, що художники «Безбожника» активно використовували персоніфікації явищ і абстрактних образів. Наприклад, капіталіст зображувався товстим, вдягнутим в елегантний смокінг, циліндр, з такою обов'язковою атрибутикою як монокль та краватка-метелик. Для того щоб зобразити більш яскраво ворога, художники «Безбожника» використовували прийом анатомічного спотворення. Наприклад, капіталіст зображується з великим животом, на відміну від інших частин тіла. Що вказує на його сите життя за рахунок робочого класу. Класовий ворог завжди зображувався з хитрою усмішкою та з гострими іклами. Це вказує на його підступність, хитрість та жорстокість. У зображенні ворога часто використовували знак богатства – щоки, що обпливли, та неохайну бороду, прищі, що має викликати у читачів почуття огиди. Вороги зображуються поряд з релігійною символікою для посилення двостороннього ефекту виклику негативних емоцій.¹

Продовжуючи тему ілюстрацій та карикатур у журналі «Безбожник» треба відмітити, що досить часто у цих зображеннях можна побачити багатіїв та духовенства, який досить негативно впливає на життя простих людей робітничого класу.

На обкладинці журналу «Безбожник» (№ 13-14) ми бачимо, як багатій з німецькою свастикою п'є з річки, яка складається з крові солдат. Позаду нього зображується представник духовенства, який його благословляє. Попереду зображується робітник зі зброєю в руках, який, начебто, закликає вбивати таких людей (додаток 10).

¹ Акопов А. И. Российские специальные журналы 1917-1932 гг.: Формирование типологической системы. Ростов-на-Дону, 1994. С. 20.

Схожий заклик ми можемо побачити на наступному зображенні (додаток 11). Символіка робітничого класу (серп та молот) знищує багатія з мішками грошей та з «Богом за пазухою». Тобто, багатію, який співпрацює з духовенством не вдасться уникнути розправи з робітничим класом. Тільки робітничий клас в змозі перемогти багатіїв та духовенство, які погіршують їх життя.

На думку А. Максимова, журнал «Безбожник» агітував членів організації «Спілка воєнних безбожників» до активної роботи та пропаганди, наголошуючи на своїх сторінках, що саме лінощі та непродуктивна агітація дозволяє комфортно існувати релігії та представникам Церкви. Ця агітація проходила вербально, у вигляді лозунгів у журналі та візуально, за допомогою ілюстрацій.¹

Окрім відкритої, негативної, антирелігійної пропаганди на сторінках журналу «Безбожник» з'являлася й пропаганда антирелігійного життя позитивного характеру. Мова йде про зображення антирелігійних сімей. Наприклад, це можна побачити на зображенні у додатку 12. На фотографії ми бачимо сім'ю – мати, батько та четверо дітей, які мило разом п'ють чай. Над фотографією рясніє великий надпис «Наши безбожники». Тобто, у суспільства формувалася асоціація, що люди, які відмовилися від релігії – живуть спокійним та щасливим життям, тому такий крок як відмова від релігії має звичайний та природний характер.

Якщо «безбожники» у журналі зображувалися позитивно, то їх «зрада» окреслювалася дуже негативно.

Приклад такої статті ми бачимо на цьому зображенні (додаток 13). Стаття називається «Зрадники антирелігійного фронту». Стаття має досить негативний та навіть агресивний характер. Метою цієї статті було викликати у читачів почуття ненависті, огиди та агресії до людей, які залишили антирелігійні настрої та знову стали парафіянами церкви. Читачі «Безбожника» повинні бути

¹ Максимов А. А. Советская журналистика 20-х годов: Краткий очерк журнальной периодики. Ленинград, 1964. С. 108.

представити себе на місці цих людей та зрозуміти, що такі кроки проти антирелігійного життя є непростачними у суспільстві.

І. Андрухів звертає увагу на образ жінки на сторінках антирелігійних журналів. Жінка постає несвідомим, наївним та душевним героєм і це є не позитивними ознаками. Це пояснюється тим, що саме такі ознаки роблять жінку релігійною та через це існує духовенство, яке набиває собі кишені та живе у своє задоволення. «Безбожник» агітував жінок, що вони можуть стати щасливими та побудувати новий світ тільки позбувшись релігійності.¹

Цікавою знахідкою для нас став жіночий випуск журналу «Безбожник» (№ 5). На її обкладинці (додаток 14) зображене домашнє насилля – чоловік б'є свою жінку. При цьому на боковій стороні зображення рясніє образ Святого, який за цим насиллям спостерігає. Тобто, жінкам дають зрозуміти, що Бог не зможе їх захистити від домашнього насилля. Що жінка немає захисту у релігії, а навпаки є її жертвою.

На це вказує й стаття у цьому журналі «Жінка та релігія» (додаток 15). В цій статті окреслені негативні риси та наслідки, які буде мати жінка, яка є парафіянкою Церкви. Релігія не надає жінці переваг, а навпаки бере її у полон та диктує їй свої правилами як рабині. На наш погляд, для жінки вразливої та довірливої, ця стаття могла стати першим кроком до відмови від релігії.

Отже, можемо відмітити гендерні особливості антирелігійних закликів у журналі «Безбожник». Якщо для чоловіків – це виклик та змога поборотися з релігійними представниками та багатіями, то для жінки – це включення почуття самозбереження та захисту своїх дітей.

В. Хомяков наголошує, що художники журналу «Безбожник» знали іконописну традицію та часто малювали ілюстрації на кшталт божественних ікон та інших святих зображень.²

¹ Андрухів І., Калюжний Р., Шевченко А. Політика радянської влади у сфері релігії у західній Україні у першій половині 60-х рр. XX ст. // Юридичний вісник. 2011. № 3. С. 21.

² Хомяков В. И. Очерк в журнале "безбожник": проблематика и жанровое своеобразие // Наука о человеке: гуманитарные исследования. 2020. № 2. С. 34.

А. Метель вказує, що особливе місце в журналі «Безбожник» мав народний фольклор. В ньому автори журналу вбачали чинник великого впливу на народну свідомість людей. Вони вважали фольклор – мирною зброєю, проти залишків сил капіталізму. Народна творчість в антирелігійному напрямі узагальнювалася та пестувалася. На сторінках журналу публікували історичні нариси та, під виглядом інформації від кореспондентів на місцях (селькори), частівки та прислів'я, що з'являлися у різних куточках УРСР. Через фольклорний матеріал реалізовувалося масштабне «історичне завдання» виключення релігії зі світоглядних основ народу. Авторами журналу «Безбожник» були використані такі форми народного фольклору як: прислів'я, приказки, коломийки, частівки тощо. Найчастіше у випусках журналу зустрічаються частівки. Іноді це цілі розвороти, іноді вони інтегровані до тексту статей. Приказки і прислів'я «обладнали» новими сенсами з допомогою візуального низки, що у поєднанні давало потрібний авторам ефект. Апробовані і передані з покоління приказки, і прислів'я були готовими варіантами передачі інформації, що співвідносяться з культурним інформаційним кодом.¹

В. Хомяков зазначає, що ще однією відмінною ознакою журналу «Безбожник» було – використання псевдофольклору. Мова йде про штучно складений фольклор, який несе в собі новину. Головною метою влади було створити зрозумілу мову для селян та донести до них свою антирелігійну пропаганду. Використаний фольклор у журналі «Безбожник» мав психоемоційний ефект та мав змогу закріплюватися у свідомості радянського народу. На відміну традиційному фольклору, який являє собою генетичний національний код та сприймається горизонтально, псевдофольклор мав змогу сприйматися вертикально, тобто у напрямку «влада-народ-влада».²

Г. Жирков вказує, що традиційно журнал приділяв велику увагу змінам у радянському побуті та становленню нової гендерної парадигми. Тепер, коли

¹ Метель А. В. Становление антирелигиозной периодической печати в СССР (1919-1941 гг.) // Вестник Омского университета. 2013. № 1. С. 46.

² Хомяков В. И. Очерк в журнале "безбожник": проблематика и жанровое своеобразие // Наука о человеке: гуманитарные исследования. 2020. № 2. С. 34.

радянська людина в побуті використовувала сама або чула від інших подібні форми в його пам'яті, впливав образ нового трактування, багато в чому завдяки гротеску, що вривався в підсвідоме.¹

На сторінках журналу «Безбожник» закликали, що релігія – отрута (додаток 16), що треба вберегти своїх дітей та онуків від згубного впливу Церкви.

У додатку 17 ми можемо побачити такий лозунг як «Религия – опиум для народа». Опіум є наркотиком, тому можна впевнитися у згубному впливі релігії на суспільство. Цей лозунг запевняє читачів журналу кинути цю згубну звичку, бо вона не може призвести до чогось хорошого.

Ще один лозунг у журналі «Безбожник» – релігія – це полон. У додатку 18., ми можемо побачити як релігійна жінка знаходиться у полоні – вона зв'язана та невільна, але як тільки вона відмовляється від релігії – вона стає вільною та може йти вперед, не озираючись на правила Церкви та духовенства.

Схожий заклик ми бачимо на наступному зображенні (додаток 19). Ми бачимо, як представник духовенства одягає кандали на жінку, яка тримає дитину. На наступній сторінці журналу ми бачимо вихід з цієї ситуації – дитина тримає журнал «Безбожник» і таким чином відмовляється від релігії, стає вільним від релігійних правил та законів.

Антирелігійна пропаганда на сторінках журналу «Безбожник» була дуже активною та була у вигляді ілюстрацій, фотографій, лозунгів та статей. На кшталт «Будівництво нового життя без релігії» (додаток 20). Окрім антирелігійного змісту статті, в ній містилися фотографії повноцінного та успішного життя людей без релігії.

У журналі «Безбожник» не раз релігія визначалася як гальмування розвитку країни, а релігійні святе є непотрібними та не мають ніякої цінності для країни. Приклад цього лозунгу у журналі ми бачимо на наступному малюнку (додаток 21). На ілюстрації ми бачимо лозунг «Религия – тормоз

¹ Жирков Г. В. Печать в системе антирелигиозной пропаганды периода НЭПа (1921–1927-е гг.) // История массовых коммуникаций. 2014. № 4. С. 19.

п'ятилітки» та робітника, який молотом хоче розбити релігійну символіку. Тобто це є також відкритою пропагандою робочого класу.

О. Висовець відмічає, що антирелігійна пропаганда відбувалося на сторінках антирелігійних журналів досить масштабно і торкалася багатьох релігій, які були розповсюджені на території радянської держави. У той час відмічалася багатоконфесійність населення, тому завдання антирелігійної пропаганди ускладнювалося. На сторінках журналу «Безбожник» бічуванню піддавалися такі релігійні напрямки як іслам, буддизм, іудаїзм та інші. Звичайно, більший тиск був на православну категорію вірян, бо ця релігія була більш розповсюджена на території УСРС. В окремих номерах друкувалися невеликі ілюстрації на одному аркуші, покликані порівняти всі можливі релігії та через подібне узагальнення продемонструвати читачеві сутність усіх релігій.¹

Антирелігійна пропаганда на сторінках журналу «Безбожник» проводилася не тільки у напрямку православної та християнської релігії, а й зачіпала інші релігії Світу. Найчастіше зустрічалися карикатури та статті на тему Ватикану та католицизму.

Наприклад, у додатку 22., ми бачимо, зображення церковного дзвону, який розкачують багатії та злочинці. При цьому з дзвону лунають повідомлення про війну. Тобто, Ватикан не є святиною, а місце, яке зумовлює війну та підкоряється злодіям та багатіям. Ця ілюстрація повністю зневажає Ватикан та викреслює його релігійне значення.

Негативне відношення до Ватикану та папі Римському ми також бачимо на наступній обкладинці журналу «Безбожник» (додаток 23). На обкладинці зображується мітинг проти католицизму та релігії в цілому. Також видніється яскравий надпис на червоному: «Наша відповідь папі Римському». Таким чином, ми бачимо відкритий протест проти релігії Ватикану.

¹ Висовень О. І. Відношення комуно-більшовицького режиму до релігійних громад євангельських християн і баптистів в період становлення тоталітаризму (кін. 20-х-30-ті рр. XX ст.) // Scientific Journal «ScienceRise». 2016. № 10. С. 20.

Для журналу «Безбожник» були характерні лозунги та призови до дії. На кшталт:

«Товарищи!
Братья Севера, Юга, Европы и Азии,
Сбросьте цепи религии бодрей и живей,
Что за смысл лишний козырь давать буржуазии,
Что за польза вам с сором ходить в голове».¹

В. Хруль зазначає, що журналу «Безбожник» все ж таки не вдалося уникнути критики у свою сторону, навіть з фактом приналежності до функціонуючої влади. Багатьма були розкритиковані тексти, які друкувалися у журналі. Їх характеризували як складні та важкі для розуміння. Однак, ілюстративний матеріал був сприйнятий більш похвально, бо виконувався дійсно професіоналами.²

Антирелігійна пропаганда, за допомогою журналів та газет проводилася дуже активно на території всього Радянського Союзу. Деякий час практикувалося розсилання в провінцію від редакції журналу типових червоних куточків, які потрібно було лише «розгорнути» використовуючи надісланий матеріал. Вже на місцях організовувалися збори «Спілки войовничих безвірників», на яких її члени читали вголос статті з журналу, лозунги, аналізували та обговорювали ілюстрації тощо.³

¹ Безбожник. 1933. № 1. С. 18.

² Хруль В. М. Религия в текстах массовой коммуникации: структурно-семантические, функциональные и этические аспекты. Москва, 2018. С. 158.

³ Журнал "Безбожник" і інша антирелігійна пропаганда в СРСР. URL: <https://solydus.ru/uk/zhurnal-bezbozhnik-i-drugaya-antireligioznaya-propaganda-v-sssr.html>

Висновки до розділу 1

Отже, на початку 1920-хх рр. та до 1941 р. у маси виходить ілюстративний журнал «Безбожник», який мав за мету нести у собі антирелігійну пропаганду.

Проаналізувавши думки науковців щодо цього журналу, можемо зробити висновок, що це був дійсно ефективний інструмент антирелігійної пропаганди. Журнал «Безбожник» являв собою тонкий журнал, в якому було багато ілюстрацій. Ілюстрації мали антирелігійну символіку та агітували до відмови приналежності до світових релігій.

У зображеннях ворогів, художники журналу використовували метод анатомічного спотворення. Образ Бога, зазвичай, був представлений як невпевнений в своїх справах старець. А представники Церкви зображувалися як хитрі, жадібні люди, які мають за мету тільки заповнити грошима свої кишені. Образ жінки в журналі «Безбожник» представлений як наївний, довірливий та несамотійний герой, якого «обкрадає» Церква.

Щодо текстового наповнення журналу, в ньому наявні лозунги, заклики, активно використовується фольклор, а саме прислів'я, приказки, частівки, коломийки. Ці малі форми фольклору набували у журналі псевдо-характер для того, щоб керувати свідомістю народу.

Ми проаналізували деякі випуски журналу «Безбожник». Ми звертали увагу на ілюстрації, карикатури, лозунги та статті у ньому. Можемо впевнено стверджувати, що, безумовно, зміст журналу несе антирелігійний характер, а іноді пропаганда життя без релігії несе в собі агресивний відтінок.

Ми звернули увагу, що ілюстрації на обкладинках та сторінках журналу «Безбожник» вказують на те, що автори орієнтувалися саме на читачів, які представляли робітничий клас. Ілюстрації та лозунги запевняють, що тільки робітничий клас зможе зупинити духовенство та багатіїв, які ускладнюють їм життя.

Ми побачили особливості зображення Бога та духовенства в журналі «Безбожник». Зазвичай, Бог зображується як той, хто несе смерть та не захистить від насилля та війни. Духовенство, в свою чергу – це хитрість та нещирість.

Ілюстрації та лозунги журналу «Безбожник» наголошують читачам, що релігія – це наркотик, полон, отрута та брехня, це те, що гальмує розквіт та розвиток країни. Життя без релігії, навпаки, може бути спокійним, щасливим та вільним.

Також ми побачили негативне відношення до інших країн, яких в журналі окреслюють як «ворожі». Також це стосується інших релігій Світу.

РОЗДІЛ II

ОСОБЛИВОСТІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ В УКРАЇНІ У 1920-1930-ИХ РОКАХ

Розглянемо особливості антирелігійної пропаганди на території України в 1920-1930-тих рр. Звернемо увагу на загальну картину антирелігійної пропаганди, її інструменти та учасників, антирелігійну періодику того часу та протестантські рухи.

Рушійною силою активної антирелігійної пропаганди на території України в 1920-1930-і рр. була її низька дієвість. Агіційно-пропагандистські методи, які застосовувалися до цього, були малоефективними. Про це у 1921 р. ЦК КП(б) були змушений надіслати директиву партійним і радянським органам на місцях під грифом «таємно». Було констатовано: «заходи проводилися без достатньої обережності й підготовленості, тому не завжди досягали позитивних результатів». Особливу релігійність українців було зафіксовано у середині 1920-х років. Відмічалася підвищена церковна обрядовість, зростання церковних цінностей та відсутність результатів антирелігійної пропаганди. У цей час, на території України, відмічався справжній дефіцит антирелігійної літератури та повна відсутність роботи лекційного характеру. На нараді Всеукраїнської антирелігійної комісії 20 травня 1924 р. констатувався катастрофічний стан справ: «Наша антирелігійна пропаганда спочатку вела наступальну боротьбу, щоб потім ще далі відступити». Все це зумовило радянську владу почати активну, агресивну антирелігійну пропаганду на території України. Вже з кінця 1920-х до кінця 1930-х рр. були активовані жорсткі, силові методи антирелігійної пропаганди.

Також треба відмітити створення її ідеологічно-правової бази. Так, постанова ВЦВК і РНК РРФСР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання» та травневі цього ж року зміни до Конституції Української СРР різко обмежували діяльність релігійних громад і розширювали трактування

«антидержавної діяльності» стосовно духовенства та віруючих. Заборонялося проведення богослужінь та культових дій поза межами молитовних будинків, здійснення релігійними громадами благодійної діяльності, надання у приватному порядку релігійних знань тощо. Отже, виконання будь-яких пастирських обов'язків священнослужителями тепер інтерпретувалося як «антидержавна діяльність».

Особливою жорстокістю відрізнялися роки «великого терору» (1937-1938 рр). У цей час відбувалося посилення репресій щодо духовних представників та віруючих.¹

Загалом, антирелігійну пропаганду на території України можна поділити на три етапи:

1. 1918-початок 20-х років – відбувається безкомпромісний наступ на позиції церкви із застосуванням методів воєнного часу.
2. середина 20-х років – лібералізація державно-церковних відносин.
3. кінець 20-х-30-і роки – курс на остаточне й цілковите витіснення релігії й церкви з життя радянського суспільства.

Протягом 1920-1930-х років активна антирелігійна пропаганда в українському суспільстві закріплювалася низкою радянських директивів та постанов. Одне із ключових місць займав «Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Він був прийнятий 19 січня 1919 р. з метою зниження економічних підвалин функціонування церкви. Мова йшла про проголошення церковного та релігійного майна народною власністю.

У червні 1921 р. був створений Народний комісаріат юстиції УСРР відділу по відокремленню церкви від держави. Цей комісаріат розробляв антирелігійні проекти, відповідні закони та підзаконні акти – директиви, інструкції, положення тощо. Також Народний комісаріат юстиції УСРР здійснював контроль за дотриманням чинного законодавства та регулював

¹ Бабенко Л. Л. Ідеологічне обґрунтування більшовиками насилля щодо Православної церкви та його реалізація в радянській Україні (1920 – 1930-ті рр.). URL: https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/03/hum_iv_12__76.pdf#page=7

відносини державних інституцій і церкви тощо. За результатами роботи цього відділу була зібрана інформація про рівень релігійності тогочасного українського суспільства. Саме через цю інформацію, масово закривалися храми різних конфесій та проводилися кампанії з вилучення церковних цінностей у 1922 р.

У цей час відбувалося викорінювання незалежної від РПЦ Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Восени 1921 р. за два місяці після І всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ її єпископи лише у Києві висвятили 200 священників і стільки ж дияконів, а за рік по тому кількість парафій на Київщині перевищила 700, в 1924 р. церква мала в Україні 30 єпископів, близько 1500 священників і дяків, понад 1200 парафій. У 1922 р. на території України відбуваються перші арешти духовенства. Єпископа Оксіюка і професора Гаєвського, який був світським діячем автокефалії, вислали до Архангельської губернії, заарештували голову Всеукраїнського вищого церковного управління М. Мороза. Діячів УАПЦ (УПЦ) заарештовували каральні органи радянської влади з самого початку її встановлення в Україні.

30 червня 1928 р. вийшла резолюція ЦК КП(б)У «Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду», в якій висвітлювалася необхідність посилення наступу проти релігії. Проте остаточно система антирелігійного законодавства в Україні склалася після набуття чинності Постанови ВУЦВК і РНКРСФРР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання». За змістом цієї постанови, громадам заборонялося проводити просвітництво та релігійне доброчинство. Також у ці часи вводилася заборона друкувати видання релігійного характеру. Мова йде про журнал «Церква і життя», «Український православний благовісник» тощо. Радянська влада робила все, щоб позбавити церкву її сакрального значення – скидала хрести, дзвони.¹

¹ Зубченко С. П., Бабюк І. В. Політика радянського комуністичного режиму щодо церковно-релігійного життя в Україні (1930–1940-ві рр.). Література та культура Полісся. URL: http://lib.ndu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/814/1/ПОЛИССЯ_92_ИСТ-203-213.pdf

Антирелігійна пропаганда у комуністичній Україні була всюди. Вона відчувалася у гуртковій роботі на природничі та сільськогосподарську теми в сільбудах і хатах, читальнях.¹

У 1920-30-і роки на території України відбувається рух вандалізму по відношенню до церков. Окрім того, що церкви закривалися, відбувалося їх активне руйнування. У Києві масове знищення церков припало на 1934 р. Цей період є найтемнішим в історії української церкви, бо на протязі цього року нищилися не просто церкви, а шедеври культурної архітектури. Мова йде про такі перлини українського бароко як: Золотоверхий Михайлівський собор XII ст. та Микільський військовий собор на Печерську, церква Пирогощі Божої матері XII ст., Трьохсвятительська церква XIII ст., Богоявленська церква Братського монастиря на Подолі, дзвіниця Кирилівського монастиря тощо. Окрім нищення церков, відбувалася їх трансформація. Наприклад, Києво-Печерська Лавра стала музейним містечком, Софійський собор став державним заповідником, а Володимирський собор – Музеєм антирелігійної пропаганди. Починаючи з 1931 р. та закінчуючи 1936 р. на території України були закриті не менше 5170 церков, 8541 молитовних будинків. На територіях окремих українських областей (Вінниччина, Донеччина, Кіровоградщина, Миколаївщина, Сумщина, Хмельниччина, Луганщина, Полтавщина, Харківщина, Крим) взагалі були відсутні православні церкви чи їх нараховувалося менше трьох. У зазначених українських регіонах припиняли здійснювати свою діяльність релігійні громади, парафії. Закриття церков аргументувалося необхідністю їх використання у вигляді зерносховищ.²

Досить активною антирелігійна пропаганда відрізнялася на території Криму та Харківщини. Розглянемо її особливості детальніше.

Антирелігійний план на території автономної республіки Крим був підготовлений у вересні 1924 р. Його авторами були працівники агітаційно-пропагандистського відділу кримського обкому РКП(б). Основою

¹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. Київ, 2017. С. 198.

² Киридон А. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920-1930-х років: соціальний вимір. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/50938/10-Kyrydon.pdf?sequence=1>

антирелігійної пропаганди на території Криму було створення товариства «Безвірник» та подальше створення місцевих гуртків у Феодосії. Незважаючи на масові антирелігійні плани, створити антирелігійні гуртки у інших містах та районах автономії не вийшло. Це пояснювалося тим, що на території Криму жили представники різних релігій та національностей. Високий рівень релігійності відмічався у кримських татар. Також на території Криму проживала велика діаспора євреїв, греків, німців, вірмен, які також мали свою релігію, розповсюджували її та розвивали. Протягом 1920-х років відмічалось значне підвищення релігійності жителів Криму, що дуже заважало планам радянської влади щодо зниження релігійності серед радянського населення. Питання антирелігійної пропаганди розглядалися на XII обласній партійній конференції, що відбувалась у Сімферополі 27 січня-2 лютого 1927 р, на якій було вирішено проваджувати антирелігійні форми роботи у маси. Мова йшла про антирелігійні дискусії, лекції, бесіди тощо. Однак, релігійна критика зазнала поразки серед кримських татар. Вони критикували тільки окремі релігійні напрямки, але залишалися релігійними, вірними своїй релігії. Питання взаємозв'язку й практичної реалізації національної та релігійної політики розглядалися на обласній партнаradі з питань національного будівництва, що відбувалась у грудні 1929 року в Сімферополі. У резолюції наради «Про національне будівництво в Кримській АРСР» було зафіксоване рішення про активізацію антирелігійної пропаганди: «Нарада пропонує посилити наступ проти релігійної, антирадянської діяльності духовництва й, зокрема, мусульманської й сектантської організацій шляхом широкого розгортання антирелігійної пропаганди». В результаті чого, починаючи з 1930-х років була впроваджена більш активна антирелігійна пропаганда. Вона включала в себе велику роз'яснювальну роботу, яка мала форму доповідей антирелігійного характеру. В тому числі, й татарською мовою. На територію Криму, у цей час, активно розвивалася спілка «Союз Войовничих Безвірників». Кількість людей у спілці перевищував сто п'ятдесят людей. Сформувалися шість антирелігійних бригад, чотири з яких були орієнтовані на колгоспи та радгоспи Криму, двоє

інших мали за мету працювати з робітничими центрами. Початок 1930-х років знаменується активним закриттям культових будинків. Влада активно тиснула на вірян, намагаючись змусити їх прийняти рішення про відмову від утримання культового будинку. Саме за такою технологією було закрито кримчацькі каали в Карасубазарі й Севастополі в 1929 й 1930 рр. У Севастополі також було закрито вірменську церкву. Однак, треба відмітити, що головною метою радянської влади на території України, в тому числі й Криму, було не закрити усі церкви та культові будинки, а змінити свідомість людей. Це завдання було виконати значно важче. Наголошувалася важливість проведення конференцій антирелігійного активу. Через це, у 1930 р. було проведено дві конференції: антирелігійного активу Сімферопольського району і Всекримська конференція татарського релігійного активу. Проводилася активна антирелігійна робота з кримськими татарами та німцями у формі лекцій та секцій. Також був підготовлений до друку антирелігійний підручник для татар, який являв собою переклад антирелігійного підручника для селян московського видавництва.¹

Не менш активною була антирелігійна пропаганда на Харківщині. Її початком знаменувалося створенням 4 квітня 1922 р. Всеукраїнської антирелігійної комісії, яка стала аналогом російської організації. Зазначена організація мала стати головною в системі української антирелігійної пропаганди. Треба зазначати, що Всеукраїнська антирелігійна комісія у Харкові, спочатку мала таємний характер та не відкривала свого існування. Загалом, можна виокремити два напрямки діяльності зазначеної організації:

1. Боротьба з цервою та духовенством.
2. Боротьба з релігійною свідомістю громадян.

Почалася антирелігійна на Харківщині з вилучення церковних цінностей. Церкви закривали, у них влаштовували культосвітні заклади, передавали під склади, стайні, а духовенство примушували займатися громадськими роботами. Антирелігійна комісія (АРК) при ЦК РКП(б)–

¹ Кондратюк Г. М. Антирелігійна пропаганда як елемент національної політики в кримській АРСР (20-30-ті рр. XX ст.). URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/15921/Kondratiuk.pdf?sequence=1>

ВКП(б) була створена за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) 19 жовтня 1922 р. та відіграла особливу роль у переслідуванні релігійних об'єднань. Аналогічна Всеукраїнська антирелігійна комісія вже існувала при ЦК КП(б)У. Однією із функцій комісії було закриття релігійних закладів, а також ініціювання прямих репресій проти священнослужителів, розколу релігійного середовища тощо. Саме створення Всеукраїнської антирелігійної комісії у Харкові стала рушійною силою до зниження релігійності громадян на території України. Тобто, можна вважати Харків центром української антирелігійної пропаганди.¹

В системі антирелігійної пропаганди важливу роль відігравали видання та література антирелігійного характеру. Ця тенденція спостерігалася на території усього УСРС. Україна не стала винятком. Розглянемо антирелігійну періодику та літературу на території України у 1920-1930-х рр.

О. Вітринська зазначає, що у цей період на території України, здійснювали свою діяльність десятки спеціалізованих журналів і газет. Перше антирелігійне видання офіційного характеру на території України – це російський журнал «Революция и церковь», який був періодичним та виходив щомісяця. Цей журнал виходив з лютого 1919 р. та був досить поширеним на території радянської України. Редактором журналу «Революция и церковь» був П. Красіков. Треба відмітити таку ознаку журналу як нерегулярність. Така ознака з'явилася через брак коштів на його видання, тому тираж журналу був незначним. З 1922 р. при зазначеному журналі виходив й щомісячник під назвою «Наука і релігія». Світ побачив тільки 17 його номерів. Досить активну антирелігійну пропаганду містив журнал «Безвірник», який виходив у Києві у 1923 та 1924 рр. У Харкові, в той же час, журнал «Безвірник» друкувався з 1925 по 1935 рр.. Треба підкреслити наявність у ньому відкритої пропаганди атеїзму.

¹ Чучалін О. П. Київська єпархія у контексті трансформацій політико-правового статусу Православної Церкви в Україні у 1920-1930-ті рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2019. № 52. С. 176-183.

Протягом чотирьох років, а саме з 1929 р. по 1933 р. виходила газета «Войовничий безвірник». Вона виходила два рази на місяць. З 1 січня 1930 р. активно розповсюджувалася у Харкові. У газеті надавалися методичні рекомендації щодо антирелігійної роботи, містилися методичні матеріали для неї.

У 1920-1930-х рр.. в українській періодиці нерелігійного характеру також містилася антирелігійна складова. Її можна було побачити в одній з найбільших газет радянської України – «Пролетарська Правда», яка виходила у Києві. Наприклад, номер від 25 грудня 1928 р. містив велику кількість антирелігійних текстів та закликів. Наступного року у цій газеті також можна було спостерігати антирелігійну пропаганду на одну сторінку, однак після цього, антирелігійній підтекст у газеті «Пролетарська Правда» був відсутній.¹

У ці роки на території радянської України існувала тенденція до поширення російської літератури антирелігійного характеру. Замовити її можна було через Харківську філію книгоцентру РСФРР, книгарню № 1 у м. Харків (вул. Першого травня № 6), книгарню № 2 (вул. Свердлова, 14) та у філіях Книгоцентру в Києві, Одесі, Дніпропетровську та Артемівську. 1931 р. видавництво «Московский рабочий» пропонувало «Антипасхальный сборник для города» ціною в 20 коп.. Також антирелігійна література містилася у міських та районних бібліотеках. Однак, треба зазначити, що її було досить мало.²

Окрім літератури та періодики, в антирелігійній пропаганді брав участь й радянський кінематограф. Антирелігійна складова містилася у багатьох фільмах та мала за мету сформувати «правильну», антирелігійну свідомість громадян радянської України.

¹ Вітринська О. В. Радянська преса та література 1920–30-х рр. Як інструмент впливу на релігійну свідомість євреїв України. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/fa5f86cd-3fe0-4aaf-80ac-8fac68fd551d/content>

² Дудка Л.О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л.О. Дудка. – Київ, 2005. С. 11.

А. Семеній стверджує, що у 1920-1930-х роках, в радянському кінематографі існував образ ворога. Найчастіше це був образ священнослужителя. Загалом, у цей період кінематограф стає однією із формою пропаганди антирелігійного характеру. Його метою було зобразити ставлення громадян до релігії. Кінематограф 1920-х рр. мав безпосередньо антирелігійний характер. Антирелігійна пропаганда спостерігалася у будь-яких жанрах кіно. Відмічалася присутність критики різних релігійних напрямків. Мова йде православний напрямок, католицизм, іслам тощо. Церковнослужителі у фільмах були схильні до шахрайства, фальсифікації, вони були зрадниками та злочинцями. Церковнослужителі показані шахраями та фальсифікаторами, здатними на зраду і злочин. Яскравими прикладами антиклерикальної пропаганди є фільм Леся Курбаса «Вендета» 1925 р. – про криваву ворожнечу священика та диякона за землю, та фільм Петра Чардиніна «Хазяїн чорних скель» 1927 р. – про корисливих монахів. «За монастирською стіною» П. Чардиніна зображено свавілля черниць, які разом з багатіями експлуатували селян. У фільмі гіперболізована анархія в стінах монастиря, що доходить до гротеску: фабрикація святих мощей, пияцтво, дітовбивство.¹

Антирелігійна пропаганда, за допомогою кіно, була досить дієвою з неписьменною аудиторією. Тому показ фільмів був об'єднаний із показом антирелігійних плакатів, виступами лекторів-агітаторів, диспутів тощо.

У 1930-х рр.. антирелігійна пропаганда в кіно стає ще активнішою та жорсткішою. Головним образом був священик, який виявився зрадником, донощиком та запродавцем. Це був класовий ворог суспільства. Фільмам з антирелігійним підтекстом передували такі гасла як:

- 1) релігія – обман населення;
- 2) духовництво схильне до п'янства та розпусти;
- 3) священики жадібні та хочуть збагачення;
- 4) церква займається антиколгоспною (куркульською) агітацією;

¹ Семеній А. О., Бут О. М. Образ ворога у радянському українському кіно 1919–1939 рр.. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/9246>

- 5) церква не хоче процесу індустріалізації, вона гальмує розвиток суспільства;
- 6) релігія підтримує війни і лицемірно говорить про мир;
- 7) релігійні свята є перешкодою до виконання планів господарства;
- 8) релігія має негативний вплив на жінок – позбавляє їх свободи, їх здатності розвиватися.¹

Використання звуку додатково розширило можливості взаємодії з аудиторією. Початок фільму супроводжувався релігійним співом, який потім змінювався джазовим номером, створюючи ефект несподіванки, контрасту, викриття двох музичних стилів. Показовим фільмом антирелігійної тематики є «Квартали передмістя» (1930 р.) Григорія Грічера-Черіковера про релігійно-міщанські забобони.²

Антирелігійна пропаганда в Україні у 1920-1930-х роках використовувала у вигляді інструментів людей різних професій та призначень. У той час одним із головних інструментів антирелігійної пропаганди був робітничий клас, який активно розвивався та розповсюджувався по всій радянській Україні. У 1924 р. кількість робітничого класу нараховувалася до 360 000 осіб, в 1927 р. – до 675 000 осіб. А вже між 1924 і 1927 рр. фактично зросла вдвічі, від 1,2 до 2,7 мільйона. Таким чином, антирелігійна пропаганда мала за мету виконати активну роботу саме з цією верстою суспільства. Робітничий клас вже мав трансформацію власної свідомості. Це виражалося у зміні соціального статусу, який відривав робітника від традиційного побутового та родинного середовища, руйнував його звичну релігійність, віддаляючи від церкви. У збільшенні кількості робітничого класу, радянська влада вбачала порушення релігійної суспільної свідомості, зниження церковної обрядовості та традицій через банальний брак часу та сил. Представник робітничого класу асоціював себе не як індивідуальність та особистість, а як частину суспільства («Я такий

¹ Миславський В. Н. Становлення виробництва культурфільмів в Україні протягом 1922–1930-х років // Часопис Національної музичної академії України ім. П. Чайковського. 2018. № 3. С. 140–155.

² Семеній А. О., Бут О. М. Образ ворога у радянському українському кіно 1919–1939 рр.. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/9246>

як усі»), що могло збільшити антирелігійну тенденцію серед радянського українського соціуму. Простому робітнику нав'язувалася думка, що він повинен боротися з релігією, бо вона є перепорою до розвитку рідної країни, її індустріалізації та покращення життя в цілому. Шляхи та темпи поновлення робітничого класу мали наслідком кризу соціальної ідентичності. Представник робітничого класу повинен бути відданим партійно-державному керівництву. А воно, в свою чергу, транслиувало антирелігійну пропаганду, відсутність віри та її непотрібність. Робітник повинен був трансформувати свою релігійно спрямовану свідомість на хвилю комунізму. Через активну індустріалізацію, у 1930-і рр. робітничий клас стає опорою Комуністичної партії, який несе в собі антирелігійну позицію. Великим плюсом для радянської влади було саме залучення до робітничого класу молодих людей, молодше за 25 років. Це дозволяло їй розвивати антирелігійну свідомість у молоді, яка вже протягом всього життя мала змогу транслиувати свою позицію в маси – для інших людей, своїх дітей, онуків тощо. Це покоління з'явилося в умовах більшовицької влади і нової комуністичної ідеології. Релігійність все більше ставала в очах цього робітництва атавізмом. До того ж молоді притаманні екстремізм, максималізм, прагнення самоствердження тощо, тому лозунги партії щодо «викорінення» релігії і церкви швидко знаходили відгук у цьому поколінні.¹

Окрім робітничого класу, інструментом антирелігійної пропаганди радянської влади стали вчителі та інші робітники освіти.

Так, в антирелігійній пропаганді 20-30-х рр.. в Україні активно брали участь керівники гуртків та вчителі лікнепу. Саме для них розроблялися методичні рекомендації антирелігійного характеру. В них радили проводити спеціальні вечори та ранки для боротьби з релігійним дурманом. У зазначених рекомендаціях, на заняттях з лікнепу розглядалися такі антирелігійні теми як:

¹ Киридон А. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920-1930-х років: соціальний вимір.URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/50938/10-Kyrydon.pdf?sequence=1>

«Попи – дармоїди живуть з брехні», «Боротьба з релігією є форма класової боротьби» тощо.¹

Насправді відмічалася досить активна тенденція до використання вчителів в антирелігійній пропаганді радянської влади на території України. Через це навіть був створений губернський відділ народної освіти, при якому була створена спеціальна комісія з антирелігійної пропаганди. В якості осередків атеїстичної боротьби виступали агітпункти. Вчителі шкіл займалися активною антирелігійною агітацією учнів. Вони проводили з ними бесіди, лекції атеїстичного характеру. Зазвичай, вони проводилася на релігійні свята. Саме великі, релігійні свята були датами масштабної антирелігійної кампанії у радянській Україні. Так, у 1920-их рр.. Чергівська губнаросвіта під час весняних, Великодніх канікул сприяла проведенню антирелігійних гуртків при школі, літературні вечори та ранки, демонстрації атеїстичних кінофільмів. В цих заходах, звичайно, брали участь вчителі. З урахуванням значної організаційної роботи та інституційного забезпечення антирелігійної політики з боку більшовицького режиму по багатьох селах учителі почали активно виступати в сільбудах як пропагандисти-антирелігійники. Також на великодні свята вчителями та робітниками шкіл в радянській Україні організовувалися суботники, під час яких праця мала важливіше значення ніж релігійне свято. Праця була у вигляді прибирання, деревосадіння тощо. Не можемо не відмітити, що праця під час релігійних свят є заборонена духовенством, а її впровадження в життя громадян було деяким протестом церковним правилам та насмішкою над ними. Також під час релігійних свят вчителями були організовані гуртки з фізкультури, хори з інсценізаціями тощо. Це повинно було відволікти учнів від релігійної основи життя. Вчителі повинні були показати, що є речі та справи, які важливіші ніж свято Великодня, Різдва тощо. Наприклад, Линовицька ФЗС (школа фабрично-заводської молоді) перед Різдвом організувала по всьому селу «протиріздвяну» кампанію. У куткових

¹ Козир В. В. Ідеологічний вимір феномену лікнепу в Україні у 20-30-і рр. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. № 49. С. 97-101.

хата-читальнях організували лекції та розмови — «викриваючи класову суть Різдва». При школі організували спілку войовничих безвірників, почав працювати атеїстичний гурток.

Антирелігійну пропаганду вчителі радянської України проводили не тільки з учнями, але й з їх батьками. Мова йде про лекції, бесіди, консультування, поширення педагогічної літератури, видання шкільної газети для батьків. Одним з найбільш дієвих методів, що використовувала більшовицька школа для проведення роботи з сім'єю, був метод впливу на батьків через їхніх дітей. Цей метод використовувався для проведення антирелігійної пропаганди, насамперед, через загони Юних безвірників. Наприклад, протягом 1928 р. на Чернігівщині працювало до 70 гуртків Юних безвірників, котрі охоплювали понад 2000 дітей-школярів старших груп трудової школи. Були райони, де такі гуртки функціонували при кожній школі. Так, в трудовій школі в Сновському роботою гуртка Юних безвірників увесь час керував вчительсуспільствознавець. Такий самий гурток в селі Нові Боровичі працював щотижня. Окрім читання доповідей на антирелігійні теми сільський педагог досліджував, яку кількість грошей витрачають родини членів гуртка на релігійні потреби. Останнє, зокрема, стало проявом неприхованого проникнення в приватне життя родини. Сільський вчитель з Красилівки Олешівського району повідомляв про організацію в своїй школі гуртка Юних безвірників, при якому був куточок безвірника, передплачувалась антирелігійна література. Місцева школа також працювала на антирелігійному полі в селянському будинку, здебільшого перед релігійними святами. Відбулася кампанія проти дотримання учнями посту, а також педагоги ретельно стежили за відвідуванням школи учнями в дні релігійних свят. Іншим важливим напрямом антирелігійної роботи в школі було погодження антирелігійного матеріалу з навчальними програмами та відповідними дисциплінами, перенесення днів відпочинку з неділі на інші дні тижня.

Причини приєднання українських вчителів до антирелігійної пропаганди радянської влади були різноманітні: від власної атеїстичної ідеології до

побоювання за кар'єру, власне життя та життя своєї родини. Справа в тому, що за будь-який зв'язок з священиками та Церквою вчителя школи могли не тільки осуджувати на шпальтах газет, а й звільнити з роботи, піддати репресіям. Надзвичайно активна організаційна робота у сфері антирелігійної пропаганди та її інституційне забезпечення з боку більшовицького режиму, застосування репресій до інакомислячих мали своїм наслідком те, що по багатьох селах учителі почали активно виступати в сільбудах як пропагандисти-антирелігійники. Втім навіть в умовах жорсткого контролю певна частина вчителів прагнула зберегти за собою право на свободу совісті. Існували факти протесту у вигляді переходу вчителів до духовного сану.¹

Як зазначалося нами вище, антирелігійна пропаганда радянської влади на території України у 1920-1930-х рр. була спрямована не тільки на православних українців, але й на представників інших релігій та національностей. З ними у комуністичної влади виникли досить важкі проблеми. Справа в тому, що на території України проживали різні великі діаспори національних меншин. Це: євреї, німці, поляки, які відрізнялися високим рівнем релігійності. На території України були розповсюджені християнські церкви для українців, православні громади для болгар, молдаван та греків, храми іудаїзму для євреїв, католицькі церкви для поляків, чехів, німців, храми для баптистів, менонітів, абендліхтерів, трясунів тощо. Тобто, релігійне життя на території України серед національних меншин було досить розвинуте і це не влаштовувало більшовицьку владу. Для боротьби з релігійністю національних меншин влада мала використовувати два основних метода. Це стосується заходів адміністративного тиску і засобів антирелігійної пропаганди. Заходи адміністративного тиску передбачали постійний контроль за діяльністю громад і священиків органами місцевої влади і ГПУ, створювалися вигадані перепони при офіційній реєстрації общин, закривалися культові споруди і відбувалося їх перепрофілювання. Зазначені заходи впроваджувалися у всіх місцях

¹ Топчій О. С. Вчительство як інструмент антирелігійної пропаганди в сільській школі 1920-1930-х років (на прикладі Чернігівщини). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32617092.pdf>

проживання національних меншин на території радянської України протягом 1920-1930-х рр.. Антирелігійна пропаганда з національними меншинами здійснювалася у формі вечорів антирелігійного характеру, які проводилася у читальнях, клубах. Для формування антирелігійної свідомості національних меншин створювалися антирелігійні організації безвірників, інші громадські організації атеїстичного характеру. Організовувалися антирелігійні вечори, виступи європейської робітничої молоді, де проводилися лекції з антирелігійної пропаганди. Особливу увагу їй приділяли на релігійні свята. Наприклад, антирелігійні Пасхальні вечори. Окрім православних свят, також на території клубів, читалень проводилися антирелігійні вечори з євреями у час єврейських релігійних свят. На підприємствах, на яких працювали євреї, організовувалися виробничі суботники, які повинні були показати пріоритетність праці над релігійним життям. Для здійснення антирелігійної пропаганди робітників, які були представниками національних меншин створювалися національні робітничі клуби та школи. Наприклад, у 1920 р., на території Харкова, були створені місцеві євсекції, які стали ініціаторами створення єврейського національного клубу ім. III Інтернаціоналу. Членами зазначеного клубу були 400 єврейських робітників. Антирелігійна пропаганда стосувався молодіжних комуністичних вечорів, де проводилися атеїстичні читання, зокрема й для дітей. Наприклад, у місті Катеринославі, був створений єврейський клуб ім. III Інтернаціоналу. У 1924 р. постійними членами клубу були 100 дітей. Зазначений клуб не займався виключно антирелігійною пропагандою. На його базі працював спортивний, театральний, художній та драматичний гурток. Тобто, це був творчо-спортивний клуб з атеїстичним фоном.

У 1925 р. у Києві був відкритий Київський Будинок Народів Сходу. Він являв собою громадську культурно-просвітницьку організацію, яка мала за мету проводити роботу та надавати допомогу культурно-просвітницького характеру національним меншинам Києва. Однак, основною метою Київського Будинку Народів Сходу було сформувати атеїстичний світогляд східних національних меншин.

Щодо поляків, релігією яких був католицизм, з ними також проводилася робота антирелігійного характеру. Для польської громади створювалися хати-читальні, бібліотеки, клуби. Так, Польська секція Одеського губкому в грудні 1920 р. на базі колишнього «Польського Дому» відкрила Польський робітничий клуб ім. Людовика Вишинського. При клубі запрацювала бібліотека та польська школа. У зазначених культурно-просвітницьких будинках панувала велика кількість атеїстичної літератури та періодики російською мовою, активно поширювалася класична та сучасна радянська література.

Для естонських робітників, на початку 1920-х років у Харкові був відкритий політичний клуб та читальня. Книги в читальні були переважно атеїстичного характеру. На базі клубу був організований атеїстичний гурток.¹

Треба відмітити, що антирелігійна пропаганда національних меншин на території радянської України у 1920-х рр. не відрізнялася результативністю. Наприклад, у Миколаєві не вдалося відкрити польські гуртки за антирелігійним спрямуванням. Атеїстичні лекції для поляків (1925-1926 рр.) не користувалися попитом, їх відвідували менше десятка польських католиків. Також треба звернути увагу на низьку популярність видань та періодики атеїстичного спрямування, які були надруковані різними мовами представників різних національних меншин. Мова йде про такі видання як: «Апікойрес» (єврейська), «Фен ден дін» (татарська), «Войовничий безвірник» (польська), «Нове село» (німецька). Спротив національних меншин в процесі їх антирелігійної пропаганди призвів до того, що радянська влада вирішила діяти жорсткіше та агресивніше. Основними кроками жорсткої антирелігійної пропаганди національних меншин на території України були:

- 1) з квітня 1929 р. заборона усіх видів релігійної діяльності (виняток – богослужіння);
- 2) початок масового зниження матеріальної основи діяльності релігійних общин;

¹ Мотричук Р. Г. Атеїстична діяльність більшовиків серед національних меншин України в 1920-ті роки // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. № 40. С. 102.

3) створення громадської організації «Всеукраїнська рада спілки безвірників» (1929 р.);

4) сприяння репресивним заходам державних органів проти священників та активних прихожан;

5) створення секцій атеїстичного характеру;

6) ведення активної антирелігійної пропаганди.

На базі Одеської радянської партійної школи був створений німецький семінар. Метою семінару була підготовка організаторів та антирелігійних пропагандистів. Пропаганда німців здійснювалася, за допомогою видання німецького атеїстичного журналу «Нова країна», тираж якого зростав, починаючи з 1926 р. кожного року. Роботою антирелігійних активістів було розповсюджувати методичні матеріали, підручники, газети з антирелігійною тематикою для німців.

Розповсюдженою формою антирелігійної пропаганди серед представників національних меншин був конкурс. Мова йде про конкурси на кращий безвірницький осередок (антирелігійні куточки у школах, заводах тощо).

Незважаючи на активну та жорстку антирелігійну пропаганду національних меншин, загалом, вона мала негативні результати. Синагоги в окремих українських містах (Одеса, Херсон, Умань) були переповнені, в Одеській області поновлювалася робота костелу, кірхи та сектантських молитовень. Також треба звернути увагу на низький попит на антирелігійну періодику в Одесі.¹

Як зазначалося вище, метою радянської влади у 1920-1930-х рр. на теренах українських земель, було залучити якомога більше молоді в антирелігійну пропаганду, сформувати її атеїстичну свідомість. Однією із пріоритетних верств радянського українського суспільства того часу вважалося студентство. Треба зазначити, що до часів приходу до влади більшовицького

¹ Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст. Київ, 2006. С. 107.

режиму, у стінах українських інститутів панував релігійний дух. У коридорах та аудиторіях закладів освіти можна було побачити ікони, зображення святих. Зміна влади спонукала до трансформації ідеалів молоді. Ікони були замінені на портрети радянських вождів, а комуністичні гасла стали заміною релігійним текстам. Також можна було помітити поєднання релігійної та радянської символіки. Наприклад, хрест з надписом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» і зображенням серпа і молота. Радянська, революційна символіка була присутня не тільки у коридорах та аудиторіях навчальних закладів, але й у гуртожитках та місцях відпочинку студентів. Антирелігійна пропаганда проводилася як зі студентами інститутів так й з їх викладачами. Їм було недопустимо мати у своєму кабінеті чи навіть вдома релігійну символіку. Ці дії жорстко каралися. Щодо боротьби з релігійністю студентів, то треба відмітити її послідовний характер. Особлива увага приділялася студентам, які не приховували своєї віри та дітям священників. Останнім потрібно було показати правильний шлях до свого майбутньому, тобто відмову від релігії, а іноді й від своєї сім'ї. У студентській повсякденності вихідцям із родин священників потрібно було постійно доводити відданість державній політиці, демонструвати відсутність ідеологічних зв'язків з непролетарською сім'єю. У 1920-1930-ті рр.. досить частою причиною відрахування з інституту було – відвідування Церкви чи наявність відкритої релігійної символіки. Досить поширеною була наявність доносів (бачили, як ходив у церкву, має при собі хрестик тощо). На їх основі, студента могли притягнути до відповідальності. Після цього студенту доводилося виправдовуватися перед профкомом і переконувати актив в тому, що Церкви систематично він не відвідував, релігійної символіки при собі немає тощо. Цькування релігійних студентів мало місце й на шпальтах газет. Мова йде про анонімні та не анонімні замітки в періодиці щодо неправильної поведінки та спрямування студентів. Також для антирелігійної пропаганди студентів на території України в 1920-1930-х рр.. організовувалися гуртки безбожників. Участь в антирелігійних кампаніях активізовувалася напередодні і в дні чергових церковних свят. У цій роботі використовувалися різноманітні

художні засоби, від частівок і віршів до драматичних постановок, від антирелігійних плакатів до організації антирелігійних музеїв. Для остаточного викорінення релігійної творчості розповсюджуються переробки колядок і щедрівок, наповнені радянським змістом. Традиційно, в періодиці чи в спеціальних збірниках публікувалися зразки однотипних низькохудожніх віршиків, здебільшого примітивних за формою і змістом, а керівники гуртків або й сама молодь, підбирали для них мотиви старих пісень, знайомих і популярних. Однак, треба відмітити, що антирелігійна пропаганда студентів не мала повноцінного позитивного результату. Були наявні випадки спротиву серед студентства.¹

Особливу увагу радянська влада надавала в процесі антирелігійної пропаганди образу жінки. Вони мали за мету показати українським та радянським жінкам, що релігія робить їх слабкими, безініціативними та нездатними до особистісного розвитку. Образ релігійної жінки у цей час трансливався як людина, яка не має своїх прав та завжди знаходиться за спиною свого чоловіка. На кшталт, рабині.

Радянська влада мала за мету сформувати новий образ жінки – вільної від домашніх, релігійних обов'язків, надаючи при цьому ілюзію її свободи. В українській свідомості – жінка – це хранителька домашнього вогнища, а сім'я є найголовнішою цінністю. У часи більшовицької влади, відбувалося спрямоване руйнування давніх християнських обрядів та звичаїв. Так, наприклад, для протиставлення процесу вінчання, у 1920-хрр. проводилися «червоні весілля», на яких представники влади наголошували на рівноправності чоловіка і жінки та акцентували увагу на вихованні дітей, відповідно до «революційних ідеалів». Ефект від таких заходів був досить сильним. Також шлюбне законодавство забороняло вінчання та розлучення без реєстрації в органах РАЦСу. Це відповідно вплинуло на кількість одружень без вінчання, оскільки молодь досить часто не хотіла платити додаткові кошти священику за обряд. Треба

¹ Рябченко О. Л. Студентство України в радянських антирелігійних кампаніях 1920-х рр. // Вісник НТУ «ХПІ». 2014. № 54. С. 107.

відмітити, що під час революції кількість весіль, які супроводжувалися обрядом вінчання, становила 90%, у той час, як наприкінці 1920-хрр. вінчалася лише половина. Особливу увагу радянська влада приділяла антирелігійній пропаганді середжіночого населення, акцентуючи увагу на особливостях соціальних ролей жінок, регламентованих церквою. Зважаючи на значну набожність жіночого населення, ця політика проводилася досить обережно. Проте її результати були незначними, оскільки значна частина селянок, а також робітниць були проти закриття храмів, проведення антирелігійних заходів та відміни великих свят, а тому початок тотального наступу на релігію наприкінці 1920-х – на поч.1930-х рр. вони зустрічали масовими антирадянськими виступами. Відповідно, це свідчить просильно укорінені релігійні традиції у ментальності української жінки.¹

Протестантські рухи щодо антирелігійної пропаганди на теренах України у 1920-1930-х рр. не були рідкістю. Тому боротьбу з протестантами можна назвати одним із головних напрямків роботи радянської влади. Це пояснюється тим, що вони могли стати перепорою до трансформації свідомості радянських громадян, вони могли повести за собою інших, що мало би досить негативні наслідки для більшовицької влади. Основним органом боротьби з протестантами була Всеукраїнська антирелігійна комісія, яка почала свою діяльність в радянській Україні у 1922 р. На початку своєї діяльності, зазначена комісія впроваджувала до протестантів адміністративні та каральні заходи. Однак, вони не приносили належного результату, тому владою були обрані інші методи впливу. Мова йде про репресивну кампанію проти протестантів під керівництвом органів державної безпеки. Загалом, можна виділити три великі періоди репресій, спрямованих на протестантів антирелігійної пропаганди в Україні:

1. кінець 1920-х рр. – перша хвиля репресій.
2. 1933-1934 рр. – друга хвиля репресій.

¹ Бабюк Л. Ставлення жіноцтва радянської України до антирелігійної кампанії у 20-х роках XX ст.. // Наукові записки з української історії. 2017. № 41. С. 60.

3. 1937- 1938 рр. – третя хвиля репресій.¹

В. Бернацький повідомляє, що третя хвиля репресій протестантів антирелігійної пропаганди відрізнялася своєю масовістю та жорстокістю. З протестантами активно використовували практики ув'язнення у виправно-трудових таборах, заслання, розстріли керівників протестантських громад, громадян масово арештовували. Тоталітарний сталінський режим провокував активні репресії по відношенню про протестантів. Рушійною силою цієї дії було ухвалення Всеросійським центральним виконавчим комітетом та Радою Народних Комісарів РСФРР постанови «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р., що з деякими видозмінами поширювалася на союзні республіки й визначала правове становище Церкви в УСРС.²

Щодо наслідків репресій, треба відмітити їх неоднозначні результати. Можна було спостерігати зменшення протестантських громад, в той же час, багато з них продовжували діяти напівлегально.³

Ю. Зінько характеризує протистояння компартійно-радянської влади і протестантських громад у 1920-1930-ті рр. Науковець стверджує, що організоване переслідування пресвітерів, проповідників та вірних протестантських деномінацій розпочалося наприкінці 1920-х рр., а найстрашніша хвиля репресій відбулася в 1937-1938 рр. Насильницька атеїзація населення була спланованою політикою, узаконеною низкою нормативно-правових актів. Результатами примусової атеїзації стали ліквідація керівних структур протестантських конфесій, закриття молитовних будинків, переслідування пресвітерів, утиски вірних.⁴

¹ Довбня О. А. Політичні репресії проти протестантських деномінацій у Радянській Україні (1920-1930-ті роки): історіографічний аспект // Сумський історико-архівний журнал. 2018. № 30. С. 7.

² Бернацький В. Р. Релігійні об'єднання Волині-Житомирщині в умовах більшовицького режиму 1920-1930-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Рівне, 2016. С. 98.

³ Висовень О. І. Відношення комуно-більшовицького режиму до релігійних громад євангельських християн і баптистів в період становлення тоталітаризму (кін. 20-х-30-ті рр. XX ст.) // Scientific Journal «ScienceRise». 2016. № 10. С. 20.

⁴ Зінько Ю. А. Влада і протестантизм в Україні: проблеми протистояння (1920-1930-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2005. № 31. С. 56.

У 1920- 1930-х рр. відбувалися масові репресії протестантів баптистської церкви на півдні України, які принципово не відрізнялися від репресій інших регіонів. Репресії були уніфіковані. Вони спрямовувалися на лідерів та активних діячів релігійних громад, які активно виражали свою позицію проти антирелігійної пропаганди. На них заводили кримінальні справи та висували звинувачення: «антирелігійна пропаганда», «контрреволюційна агітація та пропаганда». Треба зазначати, що репресії – це була крайня форма боротьби з протестантами цього регіону.¹

В. Бернадський у своїй дисертації характеризував особливості репресій, спрямованих на протестантів на Житомирщині. Масові репресії відбувалися у 1930 р. Заходи карального характеру мали не тільки антирелігійний характер, але й характер насильницької колективізації та акцій щодо придушення опору селян. Наступна масова хвиля репресій відбувалася у 1935-1936 рр. та була спрямована проти лютеран. Головним каральним заходом протестантів була депортація. Щодо третьої хвилі боротьби з протестантськими рухами на території України, то вона відбувалася у 1937-1938 рр. та відрізнялася особливою жорстокістю. Цей терор стосувався усіх антирелігійних рухів, різних конфесій. На цьому етапі протестантів заарештовували, ув'язнювали та пригнічували.²

На думку А. Ігнатуши, репресії радянської влади на території України по відношенню до протестантів, релігійних діячів та віруючих мали спільні риси та інструменти. Однак, науковець відмічає, що репресії проти протестантів були жорсткіше, що вказує на те, що протестантські рухи могли спричинити негативні наслідки для антирелігійної пропаганди радянської влади у 1920-1930-х рр. та її статусу в цілому. Радянській владі було дуже потрібно зберегти

¹ Голощапова Є. О. Баптисти України в умовах суспільних трансформацій 20-30- х рр. XX ст.: історіографічний аспект // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2012. № 32. С. 320.

² Бернацький В. Р. Релігійні об'єднання Волині-Житомирщині в умовах більшовицького режиму 1920-1930-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Рівне, 2016. С. 112.

свій авторитет та тоталітаризм, який вона транслиувала. Протестантські рухи могли їх значно порушити.¹

Отже, можна зробити висновок, що протестантські рухи мали різне релігійне спрямування. Це пояснювалося тим, що релігійні громади та конфесійні організації до складу яких входили віруючі національних меншин України було зрівняно у правах із православною церквою, на них розповсюджувалася дія спільних законів. Державно-партійним апаратом було впроваджено низку законів, завдяки яким встановлювався цілковитий контроль над релігійними формуваннями етноспільнот та створювався сприятливий ґрунт для їх поступового згасання. Законодавча база в релігійній царині позбавляла громади віруючих прав власності, нівелювала ієрархічну структуру конфесійних організацій та сприяла відособленню духовенства від общин. Католицькі, лютеранські, німецькі баптистські общини, а також частина старообрядницьких та менонітських релігійних громад, які знаходилися на території підрадянської України були інтегровані до складу ієрархізованих церковних інституцій. Керівництво громадами братських менонітів, старовірівбезпопівців та іудеїв мінімально залежало від зовнішніх чинників і покладалося на віруючих та священнослужителів кожної общини. Розгляд найважливіших справ, які стосувалися функціонування релігійної громади, відбувався на загальних зборах віруючих, нагальні проблеми також вирішувалися радою общини або старостою. Ступінь участі духовенства у парафіяльному житті залежав як від сили дії традиції, так і професійних та моральних якостей служителів церкви. Породженням перебудови суспільно-економічного життя країни в кінці 20-х та на початку 30-х рр. XX ст. стала культурна революція, мета якої полягала у швидкому знищенні чи не головного компонента традиційної етнічної ідентичності – релігійного світогляду. Задля цього більшовики за посередництва місцевих органів влади вдалися до масштабного наступу на релігійні громади національних меншин України всіх

¹ Ігнатуша А. Є. Протестантські громади Сумщини 20-30-х рр. XX ст. // Сумська старовина. 2011. № 35. С. 149.

релігійних напрямків, який супроводжувався позбавленням прав віруючих на користування культовими будівлями та обмеженням будь-яких проявів їх релігійності стінами вцілілих храмів. Ці заходи протягом 1930-х рр. супроводжувалися масштабними репресіями щодо національного духовенства та активних членів релігійних громад. Саме це й стали причиною виникнення протестантських рухів серед представників різних релігій на території радянської України (1920-1930-ті рр.).¹

В. Овчаренко відмічає, що 1920-і рр.. зазнає змін порядок висвітлення офіційних дій влади з проведення заходів з відокремлення церкви від держави та налагодження стосунків з релігійними організаціями. Припиняється випуск власних інформаційних збірників ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР, а публікація нормативно-розпорядчих документів та інформаційних матеріалів переноситься із «Вестника советской юстиции на Украине» в «Бюллетень НКВД УССР». З серпня 1925 р. по липень 1926 р. він виходить із зміненою назвою і як двомовний – «Адміністративний вісник». Після, згідно з політикою наркома НКВС В.А. Балицького, на затаємнення діяльності відомства випуск видання припиняється. За період випуску на їх сторінках опубліковано значний масив нормативно-розпорядчих документів, інформаційних повідомлень, звітів, аналітичних матеріалів, а також статті, що характеризували стан державно-релігійних стосунків та аналізували окремі релігійні течії, підготовлені відповідальними працівниками Наркомату внутрішніх справ та ЦК КП(б)У. Все це не є випадковим, це також вказує на значну важливість проведення радянською владою антирелігійної пропаганди на території радянської України. Дуже важливим була присутня наявність позитивного результату цієї роботи. Присутність постійного аналізу існування релігійних рухів та систем, їх особливостей, свідчить про те, що вся антирелігійна пропаганда була чітко спланована радянським керівництвом,

¹ Жолоб М. П. Репресії проти віруючих та духовенства національних меншин України: 30-і роки XX ст. // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2013. № 4. С. 267.

була пунктом державного плану, а не була простою забаганкою «радянської верхівки».¹

Таким чином, нами були розглянуті особливості антирелігійної пропаганди в Україні у 1920-1930-их рр. Були висвітлені основні форми (лекції, гуртки, диспути, бесіди, читання тощо) та учасники антирелігійної пропаганди (студенти, вчителі, робітничий клас, жінки тощо). Були розкриті особливості антирелігійної пропаганди з національними меншинами та специфіка каральних заходів та перебіг репресій протестантських рухів.

¹ Овчаренко В. П. Радянська релігійна політика середини 1920-х років на сторінках періодичних відомчих видань НКВС УСРР // Наука. Релігія. Суспільство. 2012. № 1. С. 46.

Висновки до розділу 2

Отже, за результатом аналізу наукової історичної літератури щодо особливостей перебігу антирелігійної пропаганди на території радянської України (1920-1930 рр.), можемо зробити висновок, що зазначена антирелігійна пропаганда була чітко спланованою та організованою. Радянська влада мала за мету сформувати в радянських людях атеїстичну свідомість. Для цього вони використовували велику кількість різноманітних форм та напрямків роботи. Створювалися спеціальні атеїстичні гуртки, клуби, відсутність релігійності – заохочувалась. Великі надії радянська влада покладала саме на робітничий клас, вчителів, студентів, жінок. Вони мали за мету транслювати атеїстичні спрямування.

Атеїстична свідомість українців повинна була сформуватися під впливом антирелігійної літератури та періодики. З 1920 р. по 1930-ті рр.. в українському просторі розповсюджуються такі газети та журнали атеїстичного спрямування як: «Революция и церковь», «Наука і релігія», «Войовничий безвірник», «Безвірник» тощо. В українських бібліотеках пропонувалося ознайомитися з книгами антирелігійного характеру на російській мові.

Перепоною для здійснення повноцінної антирелігійної пропаганди стали представники національних меншин та протестантські рухи. На території України завжди жили та живуть різноманітні діаспори, які мають власну релігію. Саме представники інших релігій стали причиною поразок в процесі антирелігійної пропаганди. Вони були досить релігійними та не могли змирися із закриттям церков, їх руйнуванням. Через це радянська влада почала вводити каральні міри для представників національних меншин. Які, доволі часто ставали представниками протестантських рухів на території України, на яких також спрямовувався терор та репресії зі сторони радянської влади.

ВИСНОВКИ

Були визначені та проаналізовані особливості антирелігійної пропаганди в Україні 1920-1930-ті рр..

Розглянувши особливості антирелігійної пропаганди в УСРС в період з 1920-х рр.–початку 1940-х рр., ми дізналися, що активна антирелігійна пропаганда в Росії почалася у 1920-х рр.. Вона стала головною зброєю більшовиків. Очолив її один із найближчих соратників Леніна, нарком освіти А. Луначарський. Перед тим, як активно розповсюджувати пропаганду атеїзму серед суспільства, був проведений перепис населення (1937 р.), який став барометром релігійних настроїв радянських людей. Антирелігійна пропаганда проводилася, за допомогою антирелігійних журналів. Мова йде про: «Антирелигиозник» (1926-1941 рр.), «Безбожник» (1925-1941 рр.), «Безбожник у станка» (1923-1931 рр.) та «Безвірник» (1925-1935 рр.).

За основі аналізу наукової літератури, ми визначили історію виникнення та зміст журналу «Безбожник». Ілюстративний журнал «Безбожник виходить у маси на початку 1920-хх рр. та до 1941 р. Однозначною метою виходу цього журналу було активно нести антирелігійні лозунги у життя простих, радянських людей. Журнал «Безбожник» являв собою тонкий журнал, в якому було багато ілюстрацій. Ілюстрації мали антирелігійну символіку та агітували до відмови приналежності до світових релігій. У зображеннях ворогів, художники журналу використовували метод анатомічного спотворення. Образ Бога, зазвичай, був представлений як невпевнений в своїх справах старець. А представники Церкви зображувалися як хитрі, жадібні люди, які мають за мету тільки заповнити грошима свої кишені. Образ жінки в журналі «Безбожник» представлений як наївний, довірливий та несамотійний герой, якого «обкрадає» Церква. Щодо текстового наповнення журналу, в ньому наявні лозунги, заклики, активно використовується фольклор, а саме прислів'я,

приказки, частівки, коломийки. Ці малі форми фольклору набували у журналі псевдо-характер для того, щоб керувати свідомістю народу.

Вивчивши и практично випуски журналу «Безбожник», проаналізувавши ілюстрації та антирелігійні лозунги, які наявні на сторінках цього журналу, ми для себе виділили наступні заклики:

1. Тільки робітничий клас зможе зупинити духовенство та багатіїв, які ускладнюють їм життя.
2. Бог несе смерть та не захистить від війни та насилля.
3. Релігія гальмує розквіт та розвиток країни.
4. Релігія – це наркотик, полон, отрута та брехня.
5. Життя без релігії – спокійне, щасливе та вільне.
6. Духовенство – це хитрість та нещирість
7. Треба боротися проти багатіїв, яких прикриває духовенство.
8. У країни багато ворогів, яких треба знати в обличчя.
9. Ватиканом керують багатії та злодії.
10. Будь-яка релігія Світу – це обман.

Ми розкрили особливості антирелігійної пропаганди в Україні в 1920-1930-тих рр. та розглянули антирелігійну періодику того часу. Можемо зробити висновок, що антирелігійна пропаганда тих років була чітко спланованою та контролювалася на державному рівні. Метою радянської влади було сформувати в радянських людях атеїстичну свідомість. Для цього радянською владою організовувалися атеїстичні гуртки, лекції, диспути, бесіди. Найчастіше антирелігійна пропаганда відбувалася на великі релігійні свята. Активними учасниками антирелігійної пропаганди на території України в 1920-1930-х рр.. були вчителі, робітники освіти. Вони вже зі шкільних років долучали дітей до антирелігійних гуртків, залучали до праці, показуючи, що вона є важливішою за релігійну обрядовість та релігійні свята. Також активна антирелігійна пропаганда на теренах України була спрямована на робітничий клас. Вони вже мали пріоритетну орієнтацію на працю та колективізм, тому вони мали велику цінність для радянської влади як інструмент антирелігійної пропаганди. Великі

надії радянська влада покладала на українське студентство. Вони, як молодь, повинні були стати атеїстичним майбутнім радянської України. Треба зазначити, що велику антирелігійну роботу проводили на території Криму. Це пояснюється тим, що на його території проживала велика кількість національних меншин, які мали різноманітну релігію. Особливо це стосувалася кримських татар. Загалом, національні меншини, які проживали на українських територіях (євреї, вірмени, татари, німці тощо), відіграли важливу роль в антирелігійній пропаганді. Вони мали змогу показати відсутність абсолютного впливу на релігійність усіх громадян. Це пояснюється тим, що представники національних меншин були досить релігійними та не могли змиритися із закриттям церков, їх руйнуванням. Через це радянська влада почала вводити каральні міри для представників національних меншин. Які, доволі часто ставали представниками протестантських рухів на території України, на яких також спрямовувався терор та репресії зі сторони радянської влади. Українське місто Харків стало центром антирелігійної пропаганди на території України. Справа в тому, що саме у цьому місті створюється Всеукраїнська антирелігійна комісія, яка стає аналогом російської. Саме у Харкові видавництва масово друкують літературу атеїстичного спрямування. На території України у 1920-1930-х рр. активно розповсюджується антирелігійна періодика. Мова йде про такі газети та журнали атеїстичного спрямування як: «Революция и церковь», «Наука і релігія», «Войовничий безвірник», «Безвірник» тощо. В українських бібліотеках пропонувалися книги антирелігійного характеру на російській мові.

Таким чином, можна зробити висновок, що антирелігійна пропаганда на території України у 1920-1930-х рр. мала чіткий, жорсткий, агресивний та примусовий характер, що характеризує тогочасну більшовицьку владу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акопов А. И. Российские специальные журналы 1917-1932 гг.: Формирование типологической системы. Ростов-на-Дону, 1994. 80 с.
2. Андрухів І., Калюжний Р., Шевченко А. Політика радянської влади у сфері релігії у західній Україні у першій половині 60-х рр. XX ст. // Юридичний вісник. 2011. № 3. С. 19-23.
3. Андрущак Р. І. Радянські антикатолицькі друковані видання на Поділлі в 1920-х рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2015. № 22. С. 183-190.
4. Бабенко Л. Л. Ідеологічне обґрунтування більшовиками насилля щодо Православної церкви та його реалізація в радянській Україні (1920 – 1930-ті рр.). URL: https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/03/hum_iv_12__76.pdf#page=7 (дата звернення: 03.03.2023)
5. Бабенко Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Babenko_Liudmyla/Osoblyvosti_antyrelihiinoi_propahandy_1920-kh_rokiv_ta_ii_alternatyvy.pdf (дата звернення: 17.10.2022)
6. Бабенко Л. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади. URL: <https://uamoderna.com/md/babenko-atheism> (дата звернення: 10.02.2022)
7. Бабюк Л. Ставлення жіноцтва радянської України до антирелігійної кампанії у 20-х роках XX ст. // Наукові записки з української історії. 2017. № 41. С. 56-63.
8. Бардилева Ю. П. Антирелигиозная пропаганда на европейском севере России по материалам журналов «Антирелигиозник» и «Безбожник» (1925-1941 гг.) // Вестник СПбГУ. 2011. № 3. С. 161-176.
9. Безбожник. 1933. № 1. С. 18.

10. Безбожник (журнал). URL: https://hmn.wiki/ru/Bezbozhnik_%28magazine%29 (дата звернення: 11.02.2022)
11. Бернацький В. Р. Релігійні об'єднання Волині-Житомирщині в умовах більшовицького режиму 1920-1930-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Рівне, 2016. 229 с.
12. Білокінь С. Масовий терор ,як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.: джерелознавче дослідження. Київ, 2017. 768 с.
13. Борчук С., Санкович М. У боротьбі з радянським тоталітаризмом: сповідник віри УГКЦ: О. Михаїл Косило. URL: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/32583/2/TSDNM_2020_Borchuk_S-U_borotbi_z_radianskyum_452-456.pdf (дата звернення: 20.10.2022)
14. Булавин М. В. Методы антирелигиозной пропаганды в деятельности союза воинствующих безбожников на Среднем Урале // Вопросы теории и практики. 2011. № 5. С. 22-28.
15. Буняк О. Матеріали Національного музею історії України про антирелігійну політику в Україні 1920– 1930 рр. URL: <https://nmiu.org/osvita-i-nauka/specialistam/naukovi-publikatsii/568-materiali-natsionalnogo-muzeyu-istoriji-ukrajini-pro-antireligijnu-politiku-v-ukrajini-1920-1930-rr> (дата звернення: 21.10.2022)
16. Бут О. М. Історія України. Черкаси, 2016. 644 с.
17. Вітринська О. В. Радянська преса та література 1920–30-х рр. Як інструмент впливу на релігійну свідомість євреїв України // Вісник НТУ «ХПІ». 2014. № 25. С. 3-14.
18. Висовень О. І. Відношення комуно-більшовицького режиму до релігійних громад євангельських християн і баптистів в період становлення тоталітаризму (кін. 20-х-30-ті рр. XX ст.) // Scientific Journal «ScienceRise». 2016. № 10. С. 18-22.
19. Вовк О. В. Боротьба більшовиків проти церкви й релігії як складова нищення традиційного світогляду українського селянства (1920-ті роки). //

Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015, № 44. С. 167-171.

20. Воробьев В. Революция – это прежде всего оправдание зла // Историк. 2017. № 12. С. 44-49.

21. Воробьев А. М. Средства массовой информации как фактор формирования гражданского общества: процесс, тенденции, противоречия. Екатеринбург, 1998. 183 с.

22. Голощапова Є. О. Баптисти України в умовах суспільних трансформацій 20-30- х рр. XX ст.: історіографічний аспект // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2012. № 32. С. 318-324.

23. Гончарова О. С. Релігійні громади національних меншин Харкова в умовах компартійно-державної політики щодо церкви 1920-х-1930-х років. // Вісник Харк. нац. пед. університет імені Г. С. Сковороди. 2019. № 56. С. 49-54.

24. Гридін І. М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час другої світової війни // Наука. Релігія. Суспільство. 2010. № 4. С. 74-80.

25. Грінченко В. Неприйняття релігійних свят в ранній радянський період у відображенні місцевої преси уманської округи // Уманська старовина. 2021. № 8. С. 105-177.

26. Гула Р. В., Щурко О. М. Особливості державно-церковних відносин у 1918-1929 рр. // Огляди джерел та документальні нариси. 2014. № 1. С. 130-137.

27. Гуржи В. Релігійні мотиви смислового ядра радянської ідентичності // Схід. 2017. № 6. С. 84-90.

28. Джура Н., Стародубець Г. Антирелігійна політика більшовицької влади впродовж 1920-1930-х років. URL: http://eprints.zu.edu.ua/25929/1/Стародубець_Г.М._Джура_Н..PDF (дата звернення: 21.10.2022)

29. Дмитришин С. І. Антирелігійна пропаганда. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=42912 (дата звернення: 19.10.2022)

30. Добіжа В. В. Антицерковні кампанії радянської влади на поділлі. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/20497/1/Антицерковні%20кампанії.pdf> (дата звернення: 20.10.2022)

31. Довбня О. А. Політичні репресії проти протестантських деномінацій у Радянській Україні (1920-1930-ті роки): історіографічний аспект // Сумський історико-архівний журнал. 2018. № 30. С. 5-11.

32. Дудка Л. О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України». Київ, 2005. 21 с.

33. Жирков Г. В. Печать в системе антирелигиозной пропаганды периода НЭПа (1921–1927-е гг.) // История массовых коммуникаций. 2014. № 4. С. 17-27.

34. Жолоб М. П. Репресії проти віруючих та духовенства національних меншин України: 30-і роки ХХ ст. // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2013. № 4. С. 264-269.

35. Журнал «Безбожник» и другая антирелигиозная пропаганда в СССР. URL: <http://propagandahistory.ru/393/zhurnal-bezbozhnik-idrugaya-antireligioznaya-propaganda-v-sssr> (дата звернення:)

36. Журнал «Безбожник» і інша антирелігійна пропаганда в СРСР. URL: <https://solydus.ru/uk/zhurnal-bezbozhnik-i-drugaya-antireligioznaya-propaganda-v-sssr.html> (дата звернення: 11.02.2022)

37. Зінько Ю. А. Влада і протестантизм в Україні: проблеми протистояння (1920-1930-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2005. № 31. С. 54-62.

38. Зубченко С. П. Антинародний характер національної політики сталінського режиму у перший період Другої світової війни (1 вересня 1939 – 22 червня 1941 рр.) // Література та культура Полісся. 2012. № 69. С. 220-229.

39. Зубченко С. П., Бабюк І. В. Політика радянського комуністичного режиму щодо церковно-релігійного життя в Україні (1930–1940-ві рр.). Література та культура Полісся. URL:

http://lib.ndu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/814/1/ПОЛИССЯ_92_ИСТ-203-213.pdf (дата звернення: 02.04.2023)

40. Ігнатуша А. Є. Протестантські громади Сумщини 20-30-х рр. XX ст. // Сумська старовина. 2011. № 35. С. 144-149.

41. Кан А. «Безбожная утопия». Как в Советском Союзе боролись с религией. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-50680938> (дата звернення: 20.10.2022)

42. Киридон А. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920-1930-х років: соціальний вимір. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/50938/10-Kurydon.pdf?sequence=1> (дата звернення: 03.03.2023)

43. Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/185488/06-Kurydon.pdf?sequence=1> (дата звернення: 04.04.2023)

44. Козир В. В. Ідеологічний вимір феномену лікнепу в Україні у 20-30-і рр. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. № 49. С. 97-101.

45. Кондратюк Г. М. Антирелігійна пропаганда як елемент національної політики в кримській АРСР (20-30-ті рр. XX ст.). URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/15921/Kondratiuk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 03.03.2023)

46. Костів М. Б. Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини на початку 30-х років XX ст. // Література та культура Полісся. 2017. № 88. С. 194-202.

47. Кульчицька І. В. Пропагандистські методи боротьби більшовиків з релігійним світоглядом національних меншин України (20-і рр. XX ст.). // Гілея. 2017. № 116. С. 28-31.

48. Кучеренко М. «Сектантство» у радянських антирелігійних журналах 1920-х – початку 1940-х років. URL:

<http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2652-margarita-kucherenko-sektantstvo-u-radyanskikh-antireligijnikh-zhurnalakh-1920-kh-pochatku-1940-kh-rokiv> (дата звернення: 11.02.2022)

49. Максимов А. А. Советская журналистика 20-х годов: Краткий очерк журнальной периодики. Ленинград, 1964. 152 с.

50. Мальцева О. І. Антирелігійна пропаганда в школах радянської України (20 – 30-ті роки ХХ століття) // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2015. № 1. С. 11-17.

51. Марценішко В. Духовно-культурна ситуація 1920-х рр. в Україні на сторінках щоденників Сергія Єфремова і Михайла Драй-Хмари // Вісник Черкаського університету. 2009. № 167. С. 106-118.

52. Метель А. В. Становление антирелигиозной периодической печати в СССР (1919-1941 гг.) // Вестник Омского университета. 2013. № 1. С. 43-47.

53. Миславський В. Н. Становлення виробництва культурфільмів в Україні протягом 1922–1930-х років // Часопис Національної музичної академії України ім. П. Чайковського. 2018. № 3. С. 140–155.

54. Мосюкова Н. Г. Антирелігійна політика більшовицької влади на початку 1920-х рр. (на прикладі римокатоликів Катеринослава) // Універсум історії та археології Універсум истории и археологии. 2021. № 4. С. 32-42.

55. Мотричук Р. Г. Атеїстична діяльність більшовиків серед національних меншин України в 1920-ті роки // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. № 40. С. 101-104.

56. Овчаренко В. П. Радянська релігійна політика середини 1920-х років на сторінках періодичних відомчих видань НКВС УСРР // Наука. Релігія. Суспільство. 2012. № 1. С. 46–54.

57. Пивоваров С., Спирін Є. 104 роки тому більшовики звинуватили бога в геноциді, судили та «розстріляли». URL: <https://babel.ua/texts/75347-104-roki-tomu-bilshoviki-zvinuvatili-boga-v-genocidi-sudili-ta-rozstrilyali-tak-propaganda-borolasya-z-cerkvoyu-ale-stvorila-svoyu-kvazireligiyu-z-kultom-vozhdy-ta-komunistichnim-rayem> (дата звернення: 10.02.2022)

58. Рябченко О. Л. Студентство України в радянських антирелігійних кампаніях 1920-х рр.. // Вісник НТУ «ХПІ». 2014. № 54. С. 104-115.

59. Семеній А. О., Бут О. М. Образ ворога у радянському українському кіно 1919–1939 рр.. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/9246> (дата звернення: 04.04.2023)

60. Слезин А. А. Антирелигиозное наступление советского государства в 1927-1929 гг. // Социодинамика. 2013. № 5. С. 125-139.

61. Топчій О. С. Вчительство як інструмент антирелігійної пропаганди в сільській школі 1920-1930-х років (на прикладі Чернігівщини). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32617092.pdf> (дата звернення: 03.03.2023)

62. Фирсов С. Была ли безбожная пятилетка? URL: https://www.ng.ru/ng_religii/2002-10-30/7_ussr.html (дата звернення: 15.02.2022)

63. Хомяков В. И. Очерк в журнале «Безбожник»: проблематика и жанровое своеобразие // Наука о человеке: гуманитарные исследования. 2020. № 2. С. 31-34.

64. Хруль В. М. Религия в текстах массовой коммуникации: структурно-семантические, функциональные и этические аспекты. Москва, 2018. 417 с.

65. Фесенко А. М. Організаційне оформлення радянських органів антирелігійної пропаганди в Донбасі // Наука. Релігія. Суспільство. 2010. № 3. С. 129-134.

66. Чучалін О. П. Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію в УСРР у 1920–1930-ті рр. // Гілея. 2019. № 142. С. 182-188.

67. Чучалін О. П. Київська єпархія у контексті трансформацій політико-правового статусу Православної Церкви в Україні у 1920-1930-ті рр.. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2019. № 52. С. 176-183.

68. Чучалін О. П. Роль і місце преси в антирелігійній пропаганді радянської влади в Україні (1920-1930-ті рр..) // Гілея. 2013. № 79. С. 43-46.

69. Шевчук Т. В. Антирелігійна політика радянської влади в Україні у 20-30-ті рр.. XX ст. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/09/39_10_Shevchuk.pdf (дата звернення: 19.10.2022)

70. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст. Київ, 2006. 507 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Додаток 2

Додаток 3

Додаток 5

Додаток 6

Додаток 7

Додаток 8

Додаток 9

Додаток 10

Додаток 11

Додаток 12

Додаток 13

Додаток 14

Додаток 15

Додаток 16

Додаток 17

Додаток 18

Додаток 19

Додаток 20

Додаток 21

Додаток 22

Додаток 23

РЕЗЮМЕ

Бакалаврська робота викладена на 93 сторінках, містить 2 розділи та 70 літературних джерел.

Мета дослідження: визначити та проаналізувати особливості антирелігійної пропаганди в Україні 1920-1930-ті рр.».

Об'єкт дослідження: антирелігійна пропаганда 1920-1930-ті рр. в УСРС

Предмет дослідження: антирелігійна пропаганда в Україні 1920-1930 рр.

У першому розділі розкриті передумови та особливості перебігу антирелігійної пропаганди в УСРС у 1920-1941 рр. Особливу увагу приділено періодиці (журнали, газети) антирелігійного характеру, яка впливала на свідомість радянських людей. Був теоретично та практично досліджений зміст журналу «Безбожник».

У другому розділі були детально вивчені особливості антирелігійної пропаганди на території радянської України в 1920-1930-х рр. Були розглянуті загальна картина антирелігійної пропаганди, її інструменти учасники, антирелігійна періодика того часу та протестантські рухи.

РЕЛІГІЯ, АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА, АТЕЇЗМ, ПОТЕСТАНТСЬКИЙ РУХ, НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ, ЦЕРКВА

SUMMARY

The bachelor's work was presented on 93 pages, 2 sections and 70 points.

Objective: to analyze and analyze the specifics of anti-religious propaganda in Ukraine in the 1920s-1930s”.

Object of research: anti-religious propaganda of the 1920s-1930s. in the USRS

Subject of research: anti-religious propaganda in Ukraine in 1920-1930.

The first one was given a chance to change their minds and especially to break anti-religious propaganda in the Ukrainian SSR in 1920-1941. Particular respect was attached to periodicals (magazines, newspapers) of an anti-religious character, as it poured into the confidence of the Radian people. Buv theoretically and practically doslidzheny content magazine «Bezbozhnik».

In another, they detailed the specifics of anti-religious propaganda on the territory of Ukraine SSR in the 1920-1930s. A wild picture of anti-religious propaganda, її instruments participants, anti-religious periodicals of that hour and Protestant revolutions were looked at.

RELIGION, ANTI-RELIGIAN PROPAGANDA, ATHEISM, NATIONAL MINES,
CHURCH